

ULRICHSWEB™
GLOBAL SERIALS DIRECTORY

УДК: 33

ISSN 1450-7951

Online ISSN 2334-7570

ЧАСОПИС ЗА ПИТАЊА ЕКОНОМСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ
MAGAZINE FOR ECONOMIC THEORY AND PRACTICE
MATTERS

ЕКОНОМСКИ ПОГЛЕДИ

- ECONOMIC OUTLOOK -

Vol. 22, број 1

Косовска Митровица, 2020.

УДК: 33

ISSN 1450-7951

Online ISSN 2334-7570

ЕКОНОМСКИ ПОГЛЕДИ
ECONOMIC OUTLOOK

ЧАСОПИС ЗА ПИТАЊА ЕКОНОМСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ
MAGAZINE FOR ECONOMIC THEORY AND PRACTICE MATTERS

Vol. 22, број 1

Издавач:

Научно-истраживачки центар Економског факултета Универзитета у
Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
(Колашинска 156, 38220 Косовска Митровица, Србија)

За издавача:

Проф. др Тања Вујовић, декан

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Владан Павловић

Технички уредник:

др Срђан Милосављевић, доцент

Тираж: 300 примерака

Штампа: Кварк, Краљево

Рукописи на српском, руском, енглеском и француском језику се
достављају електронским путем на: pogledi.eko@pr.ac.rs и подлежу
анонимном рецензирању

Manuscripts should be submitted in Serbian, Russian, English or French

Часопис се налази на листи категоризованих часописа коју
објављује Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије и тренутно има категорију **M52**

Часопис од броја 1/2017 излази два пута годишње и, осим у папирној
верзији, излази и у електронској верзији
<http://www.ekonomskipogledi.pr.ac.rs>

Publishers' Council

Ana Langović Milićević, Radmila Micić, Srećko Milačić, Ivan Milenković, Vladan Pavlović, Tanja Vujović, Jorgovanka Tabaković, Srdjan Milosavljevic

Editorial Board

Michel Albouey (Professor Emeritus, Grenoble Graduate School of Business/Grenoble Alpes University, France);
Radica Bojčić (University of Priština, Faculty of Economics, Serbia)
Janko Cvijanović (Economics Institute, Belgrade; Serbia);
James Dunn (Pennsylvania State University, USA);
Manuela Epure (Spiru Haret University, Bucharest, Romania);
Olja Ivanović Munitlak (University of Novi Sad, PMF, Serbia);
Srećko Milačić (University of Priština, Faculty of Economics, Serbia);
Vladan Pavlović (University of Priština, Faculty of Economics, Serbia);
Simo Stevanović (University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Serbia);
Victoria Ivanovna Tinyakova (Voronezh State University, Faculty of Economic, Russia),

Издавачки савет

Ана Ланговић Милићевић, Радмила Мицић, Срећко Милачић, Иван Миленковић, Владан Павловић, Тања Вујовић, Јоргованка Табаковић, Срђан Милосављевић.

Уређивачки одбор

Мишел Албуе (Professor Emeritus, Grenoble École de Management / Université Grenoble Alpes, Francuska);
Радица Бојичић (Универзитет у Приштини, Економски факултет, Србија);
Јанко Цвијановић (Економски институт, Београд, Србија);
Џејмс Дан (Pennsylvania State University, SAD);
Manuela Epure (Universitatea Spiru Haret din Bucuresti, Rumunia);
Оља Ивановић Мунитлак (Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Србија);
Срећко Милачић (Универзитет у Приштини, Економски факултет, Србија);
Владан Павловић (Универзитет у Приштини, Економски факултет, Србија);
Симо Стевановић (Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Србија);
Викторија Ивановна Тинякова (Воронежский государственный университет, Экономический факультет, Русија).

САДРЖАЈ / CONTENT

Оригинални научни радови / Original scientific papers

Maja Mladenović, Radica Bojičić

**ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE FUNCTION OF
SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE MUNICIPALITY OF ŠTRPCE 1**

Bojan Stojčetić, Sanja Marković, Dejan Bogdanović

**RENEWABLE ENERGY PROJECTS ASSESSMENT USING ECONOMIC
CRITERIA 15**

Ivana M. Božić Miljković, Kristina Kaličanin, Vladimir Mitić

**FOREIGN TRADE OF AGRICULTURAL PRODUCTS BETWEEN SERBIA
AND THE EUROPEAN UNION – PROBLEMS AND PERSPECTIVES 29**

Милена Подовац

**УЛОГА ЈАВНОГ СЕКТОРА И ПОСЛОВНИХ УДРУЖЕЊА ИЗ ОБЛАСТИ
ТУРИЗМА У РАЗВОЈУ ГРАДСКОГ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 47**

Milena Podovac

**THE ROLE OF THE PUBLIC SECTOR AND BUSINESS TOURIST
ASSOCIATIONS IN THE URBAN TOURISM DEVELOPMENT OF
THE REPUBLIC OF SERBIA**

Прегледни радови / Review articles

**EXPATRIATION OF ATHLETES AND THE THEORY
OF INTERCULTURAL ADJUSTMENT 63**

Ivan Wallan Tertuliano, Bruna Alves Santana, Vivian de Oliveira

Александар Доганџић, Соња Доганџић

**БИХЕВИОРАЛНИ МОДЕЛИ ИРАЦИОНАЛНОГ ОДЛУЧИВАЊА НА
ФИНАНСИЈСКОМ ТРЖИШТУ 79**

Aleksandar Dogandžić, Sonja Dogandžić

**BEHAVIORAL MODELS OF IRRATIONAL DECISION-MAKING IN THE
FINANCIAL MARKET**

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ РАДА 93
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE FUNCTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE MUNICIPALITY OF ŠTRPCE

Maja Mladenović¹

University of Priština - Kosovska Mitrovica, Faculty of Economics,
Serbia

Radica Bojičić²

University of Priština - Kosovska Mitrovica, Faculty of Economics,
Serbia

Abstract: Due to favourable natural conditions, the inhabitants of the municipality of Štrpce were engaged in agriculture, livestock breeding and fruit growing for decades. Although to a lesser extent, interest in agriculture is still present today, with slight variations in the type of crops being grown. In recent years, there has been an expansion of raspberry growing and beekeeping, segments that have proven to be extremely profitable. The aim of this paper is to highlight the importance of agriculture in the overall sustainable economic development of the municipality of Štrpce and inhabitants individually. Based on the field research, the authors will suggest improvement of this industry, especially in the field of organic production. If the predictions are true, this will be crucial for the existence and well-being of people in this region.

Key words: organic production, sustainable development, municipality of Štrpce

1. INTRODUCTION

Ever since the earliest times of mankind, there have been steps towards the domestication of different types of plants, as well as strong evidence of the emergence of economies dependent on domestic plants and animals. Population growth and the tendency to provide food have, over time, led to more intensive development of branches of agriculture, crop production and livestock. With the discovery of America, at the end of the 14th century, crops and animals, previously known only to the Old World, were transferred to the New World and vice versa. The trend of increasing the intensity of agricultural production has continued in contemporary conditions, but, contrary to the previous period, instead of the conventional one, the importance is now given to sustainable agriculture.

Agricultural production has always occupied an important place in the economic position and progress of a national economy. Given its importance, it is a constant focus of interest of many researchers and a topic of numerous economic studies on the process of economic growth

¹maja.mladenovic@pr.ac.rs

²radica.bojicic@pr.ac.rs

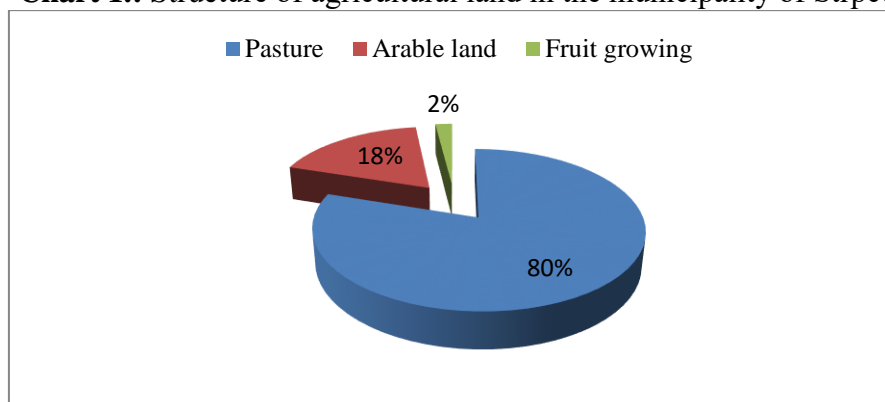
and development. The agriculture is an important driver of economic progress agree Eberhardt and Vollrath (Eberhardt, & Vollrath 2018, p. 483), who also believe that in most developing countries nowadays, the agricultural sector represents a significant part of gross domestic product (GDP) and employment.

However, changes that are happening rapidly in contemporary conditions have not bypassed this field either. Globalization, the integrated value chain, accelerated technological and institutional innovations as well as environmental constraints have profoundly changed the context of agriculture (Byerlee et al, 2009, p. 15). Conventional methods, along with the use of chemicals in agriculture, are becoming less popular due to the negative implications for both products and humans. For these reasons, both in the world and in our country, organic production is becoming increasingly popular.

Agriculture is one of the significant factors in the economic and social development of the Republic of Serbia, as well as its identity. Given that almost half of our country is rural, it is not surprising that since ancient times it has strong agrarian roots. Considerable growth in agricultural production was recorded in the second half of the last century until the 1980s. After that period of time, due to the circumstances then, the sown areas are in stagnation, and so are the average yields. Unfortunately, such a negative trend is still present today. Many authors agree with this (Simonović et al., 2017, p. 247), who, based on the analysis of data from the last three censuses, point out that in the current economic conditions, the survival of agriculture is threatened. In support of this, we quote the data of the Republic Statistical Office, according to which in 2018 only 46,823 hectares of agricultural land, or slightly less than 2% of the total arable land were irrigated, which is 7% less than in 2017. A negative trend is also present in livestock production, which is closely related to the primary agricultural production. According to the official data, at the beginning of 2019 a dramatic number of animal resources was recorded in Serbia, a total number of 900,000 livestock, of which 350,000 were cows and heifers. The situation in Kosovo and Metohija is similar. A survey, conducted in 2018 in the municipality of Štrpce (Mladenović & Bojičić, 2018, p. 934), confirmed that fewer people are engaged in livestock breeding, but what is even more worrying, these few livestock farmers have even fewer livestock (66% of respondents owns only one head of livestock).

The total area of agricultural land in the municipality of Štrpce occupies 55.15% of the total area of the municipality. Pasture account for the largest share, followed by the arable land and finally the land for fruit production (Chart 1).

Chart 1.: Structure of agricultural land in the municipality of Štrpce

Source: Development Plan of the Municipality of Štrpce, <http://helvetas-ks.org/wp/wp-content/uploads/2013/08/OP%C5%A0TINSKI-Razvojni-Plan-%C5%A0trpce.pdf>

The most commonly grown crops are wheat and corn, followed by various types of fruits and vegetables, while the cultivation of medicinal herbs is in the beginning. Over the last ten years, there has been an expansion of raspberry growing, so that nowadays almost every household engaged in agriculture owns some raspberry plantations. However, in spite of all the above, the collected data from the field shows that year by year, the number of people engaged in agricultural production is slowly decreasing. Therefore, the intention of the author and one of the main goals of this paper is to present the situation in the agricultural sector in the municipality of Štrpce and make suggestions for its improvement, based on the conducted research.

2. RESEARCH METHODOLOGY

A particular focus of this research is given to the municipality of Štrpce and the current state of agricultural production in this area. Extensive analysis of existing scientific material has been carried out to determine whether agriculture in general, and organic production in particular, can be a factor of economic development and sustainable progress. The basic method used to collect the data is the direct survey method. For this purpose, the authors have created an original questionnaire with 22 questions, which, according to their opinion, best represents the state of agriculture in this municipality. In addition to the basic questions about the place of residence, gender, age, working status, income, the questionnaire also contains questions about the type of agricultural production that the inhabitants are dealing with, the use of chemicals in the production process, income, prices of agricultural

products, the implementation of organic production and plans for the future of farmers. For the order of the answers to most of the questions asked, a five-point scale was used, with 1 rated as the least favourable or desirable answer, while 5 is rated as the affirmative or the most desirable statement. The survey included 12 villages in the municipality, i.e. a total of 101 farmers. Considering that there are no official data on the number of farmers or farms in the municipality of Štrpce, according to the field data, obtained by the authors, this number ranges between 400 and 500 households.

Obtained data were processed in the IBM SPSS Statistics-version 23 software package. Due to the fact that after 1999, there are no statistical data from the Statistical Office of the Republic of Serbia for the territory of Kosovo and Metohija, and therefore for the municipality of Štrpce, the sources of the Ministries and municipalities of Štrpce functioning in the system of institutions in Priština, as well as the sources from publications of various international organizations working in this area for the last 19 years were used.

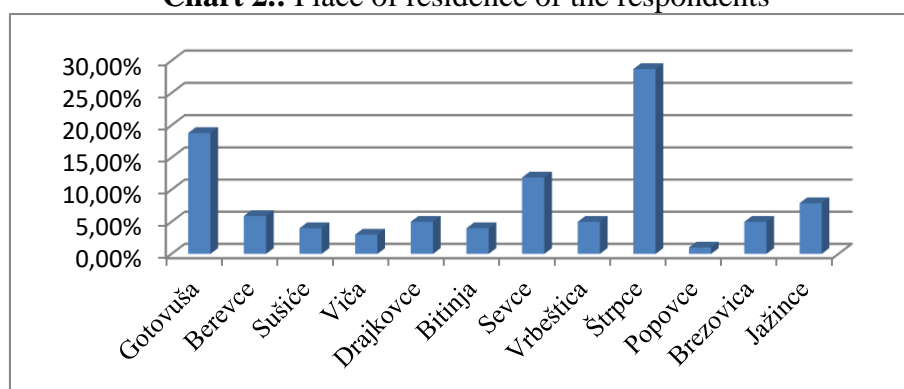
3. RESULTS AND DISCUSSION OF THE RESEARCH

The agricultural sector and the food sector play a very important role in the economic development of the Republic of Serbia, considering their significant share in domestic exports (Djurić et al., 2017, p. 888). The most important entities in the organization of agricultural production in Serbia are family farms, where the basic contingent of the labour force that determines the development of agriculture is concentrated (Pejanović, 2007, p. 205). However, in the age of progress of new information technologies, genetic engineering and process automation, there are fewer of those engaged in agricultural production. According to the latest 2012 Census of Agriculture, the area of unused agricultural land in Serbia has increased. In some predominantly rural municipalities, worryingly large areas of agricultural land have been abandoned (Ševarlić, 2015, p. 6). Although this census does not cover the territory of Kosovo and Metohija, according to the authors, the downward trend is also noticeable in rural areas in Kosovo and Metohija. This is also the case with the municipality of Štrpce, in southern Kosovo and Metohija. This place, also known as Sirinička Župa, was once proud of the fact that almost every household was engaged in some form of economic activity, while nowadays the situation is different.

Due to its favourable geographical position and climatic conditions, the conditions for agricultural development in the municipality of Štrpce are very good. Considering that the territory of the

municipality of Štrpce is located at the altitudes of about 640 to 2,597 meters, this area, which is full of pastures, meadows and arable land, is suitable primarily for livestock breeding and then for crop and fruit production. The research, conducted for the purpose of this paper, included 101 farmers from this area, of which 54 (53.5%) were male and 47 (46.5%) were female. The survey included most of the villages in the municipality (Chart 2). Most of the respondents belong to the age group of 20-40 years (44.6%), followed by the farmers aged 40 to 60 years (39.6%), then those aged over 60 years (11.9%) and finally the youngest, under 20 years of age (4%).

Chart 2.: Place of residence of the respondents

Source: Authors

Dealing with some form of economy, crop or fruit production or livestock breeding is a tradition that has been passed down from generation to generation in many households in the municipality of Štrpce. There are families whose ancestors have been farming for hundreds of years, but there are also new family farms, who, due to lack of employment, have turned to this form of providing existence. The majority of surveyed farmers are employed (56.4%), one third are unemployed (30.7%), while 12.9% are sole traders. In terms of total family income, the majority of respondents (45.5%) have incomes over 50,000 RSD, a quarter in the range of 30-50,000 RSD, slightly less of them in the range of 10-30,000 RSD, while the lowest number (5.9%) has incomes below 10,000 RSD. The families of our farmers, most often, have four and five members (half of them), a quarter of those surveyed stated that they live in families with six and seven members, 7% of respondents have 8 and 9 members, while 15.8% of them consist of 2 and 3 members. In the majority of families, one, two or three members are employed (26.7, 42.6%, 18.8%), there are also families where no one

works (5%), while there are fewer families of farmers where 4 or more members are employed (6.9%).

According to the Geodetic Authority, in the municipality of Štrpce, a total of 13,649.7 hectares is used for agricultural production. Table 1 provides an overview of the areas of fertile and barren land, as well as a representation in hectares and percentages of areas for different purposes.

Table 1.: Purpose of land in the municipality of Štrpce

Purpose	Total ha	Total %	Private property ha	Private property %	Social ownership ha	Social ownership %
Fields	2.436,20	9,94	2.460,70	32,58	2,50	0,01
Gardens	0,8	0	0,8	0,01	0	0
Orchards	203,2	0,82	199,2	2,64	4	0,02
Vineyards	0,3	0	0,3	0	0	0
Meadows	3.340,70	13,49	3.316,10	43,91	24,60	0,14
Pastures	7.644,50	30,87	656,6	8,69	6.987,90	40,6
Forest	10.331,40	41,72	801,1	10,61	9.530,30	55,4
Fertile	23.984,10	96,85	7.434,80	98,44	16.549,30	96,2
Barren	778,00	3,15	117,6	1,56	660,40	3,8
Total	24.762,10	100	7.552,40	100	17.209,70	100

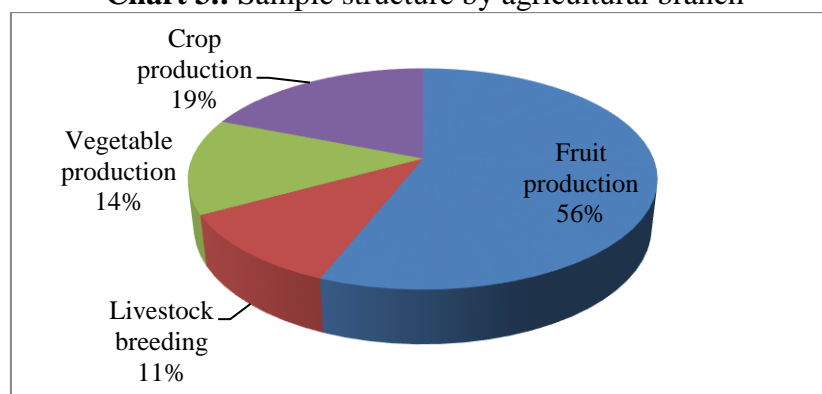
Source: Development Plan of the Municipality of Štrpce, <http://helvetas-ks.org/wp/wp-content/uploads/2013/08/OP%C5%A0TINSKI-Razvojni-Plan-%C5%A0trpce.pdf>

The municipality of Štrpce is known as the livestock area. Once, this branch of the agriculture was very profitable, while today livestock breeding farmers generally have only one head of livestock, most often for their own purposes. In recent years, entrepreneurs have increasingly turned to fruit growing, particularly raspberry growing. Experts have confirmed that the area of Sirinička Župa is very suitable for growing raspberries and other berries, so inhabitants of this area are increasingly turning to this branch of agriculture. Fruit-growing, i.e. raspberry growing, is the branch that currently engaged the largest number of people from these areas, which is also confirmed by our research.

Since the sale of agricultural products can be very profitable, it is not surprising that the vast majority of farmers are engaged in this business for the purpose of making a profit, while there are fewer of those who cultivate certain crops for family purposes only. Serbia has the potential to produce healthy food for both domestic and export needs. As demand and costs of natural resources continue to grow in the future, driven by the growth of the world population and industrialization, it is understood that the policy of a nation, in terms of sustainable growth and development, will become increasingly important and have an increasing impact on the national economy (Mladenović & Arsić, 2017, p. 89).

Considering the significance given to organic products worldwide, the production of organic agricultural products can be a springboard for many smaller rural areas throughout our country if the potentials of rural places are properly used.

Chart 3.: Sample structure by agricultural branch

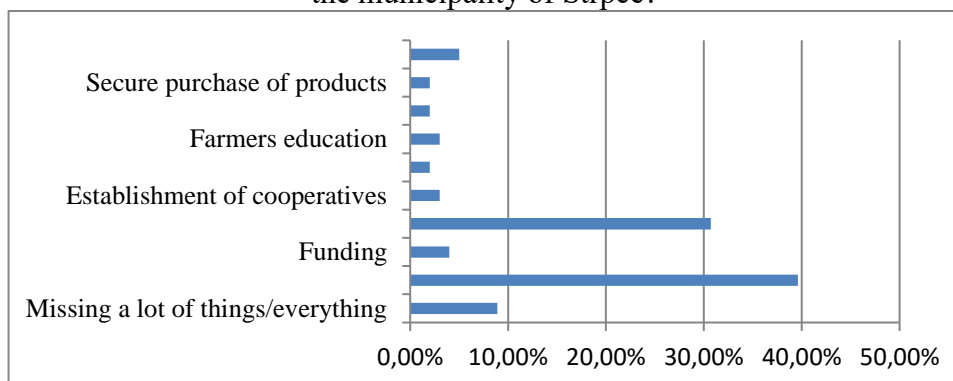
Source: Authors

However, before farmers start with organic production, they need to be well informed about this type of production, as well as to completely put chemicals out of use. For this reason, we asked our farmers how much chemicals they use in production. Half of them (51.5%) rarely use chemicals in production, 22.8% do on the recommendation of an expert, while only 5.9% do so very often. Still, it is encouraging that almost one fifth of respondents (19.8%) do not use chemicals in agricultural production at all. However, despite this, many farmers are poorly informed about organic production and its potential. Thus, 13.9% said they were poorly informed, while half of them said they had basic knowledge, which is not enough. Every third respondent (30.7%) knows a lot about this field, while only 4% of respondents are fully informed about organic production. We were also interested in whether our respondents would use organic production in the future. A small percentage (12.9%) were already considering starting it, a quarter of respondents said they would like to, but with the expert assistance, while a third said they would do it, not on the entire production, but on one part of it. It is worrying that close to 30% of respondents partially or completely distrust this type of production. Based on the obtained results, farmers would most often opt for organic production because of the health and better-quality nutrition of the family, but also because of higher incomes and better product placement.

The responsibility for the development and improvement of the economy and, consequently, of agricultural production in the municipality

of Štrpce lies with everyone, starting from the locals themselves, through local self-government to the central authorities and international factors operating in these areas. Significant shortcomings in the improvement of agricultural production in the municipality of Štrpce are given in Chart 4.

Chart 4.: What is missing in order to improve agricultural production in the municipality of Štrpce?

Source: Authors

Agriculture requires constant financial support because of the need to invest funds in production at once and on a large scale, in accordance with the nature of production, a long period of retention of engaged funds, that is, low turnover of invested funds, and low profit generated by the primary agricultural production, which prevents the creation of its own accumulation, that is, its own sources of financing (Zelenović et al., 2018, p. 323). Our respondents think similarly. Most of them (39.6%) responded that assistance was needed (from local self-governments, ministries, state), while every third respondent believes that young people should, first of all, be more interested in the job. 8.9% of them think that everything is missing, 5% say it is a modern machinery, while a smaller percentage of them states financial resources, education, mass production, cooperatives, projects and secure purchase as shortages.

Further analysis of the obtained results leads to interesting conclusions. Tradition is an inseparable part of the life of the inhabitants of the municipality of Štrpce, which is confirmed by the results of this research. Thus, the length of dealing with agricultural production depends directly on the age of the respondents, the number of family members directly influences the family's commitment to be engaged in one or more activities as well as on the decision which family member participate in the business. Also, the status of the respondents was found to be directly related to participation in the agricultural business. In addition to the above correlations, which were expected for this kind of research, there

were some other interesting results that will allow us to have a more complete view of the overall situation in the field.

Between the variables '*place of residence*' and '*type of production you are dealing with*' there is a highly statistically significant relationship ($p = 0.009$) with a correlation coefficient $\rho = 0.257$, which means that depending on the place of residence, the respondents initiate agricultural production that is suitable for that area. For example, all places in the municipality are very suitable for fruit growing, i.e. raspberry growing, as shown by the survey results. In every village there is at least one person engaged in fruit-growing, and in this municipality the leaders are Štrpce and Gotovuša. The situation is similar with vegetable and crop farming, while livestock production is reserved for more rural areas, with higher altitudes, such as Sevac and Jažinac. Also, a highly statistically significant relationship ($p = 0.007$; $\rho = -0.267$) was determined between the variables '*age of the respondents*' and '*how familiar are you with organic production*'. A negative sign tells us that the older the farmers are, the less familiar they are with organic production, and vice versa. Lack of motivation and education, traditional habits, insufficient finances and support of younger family members result in a person becoming less interested in introducing innovations in agriculture. This is also confirmed by the highly statistically significant relationship between the variables '*respondents age*' and '*whether they would apply organic production in the future*' ($p = 0.019$; $\rho = -0.233$). The '*age*' was also negatively correlated with the respondents' opinion on the '*existence of conditions for engaging in organic production*' ($\rho = -0.246$, $p = 0.013$). Therefore, the driver of organic production in the municipality of Štrpce can hardly be found among the older population, at least not under the conditions in which they currently live. Special attention should be paid to this if a strategic plan is to be drawn up, since in this area, older farmers represent the majority.

Our research has shown that '*family income*' is an important factor in dealing with any form of production, including agricultural production. Thus, the '*family income*' is highly statistically correlated with the '*main motives for engaging in agricultural production*' ($p = 0.002$; $\rho = 0.310$). The aforementioned result shows that the wealthier the families are, the more interested they are in enhancing, developing and improving production, while families with lower total incomes opt for agriculture primarily because of unemployment or the continuation of the family tradition. The amount of '*family income*' also affects farmers' knowledge and awareness of *organic production* ($p = 0.000$; $\rho = 0.327$), as well as the decision '*whether to use this type of production in the future*' ($p = 0.000$; $\rho = 0.341$). Therefore, money is one of the most important

factors in developing awareness about the starting of organic production. Low-income households find it more difficult to opt for some innovations in business, fearing a loss, especially if all their sources of income come from agriculture.

Also, there is a statistically significant relationship between the variables '*type of work*' and '*who participates in the business*'. The results ($p = 0.039$; $\rho = -0.205$,) show that the harder the job, the less people are involved in the work. A proof of this is the livestock breeding, which is considered to be a hard work and for which fewer people are interested, while the interest in raspberry growing is higher because the work is less intensive and it is not done throughout the year, but only during the season. A '*job type*' is also negatively correlated with the variable '*how familiar are you with organic production*' ($p = 0.047$; $\rho = -0.198$). Difficult living in the countryside, hard physical labour, especially with livestock, does not leave much time for people to research in other areas of agricultural production and introduce innovations into their work, as confirmed by the results of this research.

The '*decision to engage in organic production in the future*' depends on the farmers' current habits of '*using chemicals*' in production, as confirmed by this research ($p = 0.025$; $\rho = -0.223$). All those respondents, who have so far taken care of the use of chemicals in their production and kept it to a minimum, will find it easier to make a positive decision about engaging in organic production, which implies a process without the use of any chemicals. The education is one of the key factors in all fields of production, including agriculture, as shown by the highly statistically significant relationship between the '*decision to engage in organic production in the future*' and the '*knowledge of organic production*' ($p = 0.000$; $\rho = 0.550$).

Awareness of the '*existence of conditions for engaging in organic production*' directly influences the reasons given when deciding whether to apply this type of the agricultural process ($p = 0.000$; $\rho = 0.464$). The more informed the respondents are about the convenience of the conditions, the more reasons they would engage in this business in accordance with the basic principles of organic production, such as healthier and higher quality final products, but also higher revenues.

4. CONCLUSION

The potential for development of agricultural production of the rural areas throughout Republic of Serbia are very significant. Fruit growing, beekeeping and livestock breeding are some of the branches of agriculture whose development can drive the economic growth of rural

places in a sustainable direction. In recent years, around the world, organic farming has been emerging as an ideal way of doing so.

Currently, 1% of the world agricultural land is organic and this percentage is on the rise (The World of Organic Agriculture - Statistics and Emerging Trends 2017, 2017, p. 25). Although legislation in this field is good, organic farms in the Republic of Serbia are still underdeveloped. Nowadays, organic farms occupy only about 0.45% of total agricultural land in Serbia (approximately 15,000 hectares), which is, compared to EU countries, relatively low (Tomaš-Simin et al., 2018, p. 265).

Fruit growing, i.e. raspberry growing, is one of the most promising branches of agriculture in the municipality of Štrpce. The research, conducted for the purpose of this paper, has shown that a large number of residents are engaged in the raspberry growing, as opposed to livestock breeding and agriculture, which are stagnating. However, despite the significant potential for organic production in the region, based on the data obtained from the field, we can conclude that much work remains to be done on the development of organic farms. This conclusion follows from the following facts:

- a large number of research participants use chemicals in their work, while fewer of them do not,
- almost half of the respondents are poorly informed about organic production and its potentials,
- one third of respondents have a complete distrust of the success of this type of production, while there is a small number of those who think about starting it.

Further analysis of the data led us to conclusions that indicate the importance of the following factors in making a decision on dealing with organic production:

- the place of residence of the farmers, which influences the decision on which branch of agriculture they will be dealing with,
- the age of the farmer, because it is directly related to the level of knowledge of organic production, as well as to their interest and willingness to start this type of production,
- family income, because the main motives for farming, the level of knowledge about organic production, but also making a decision on starting of this type of production depend on its amount,
- the type of work that farmers do, as it affects the level of knowledge about organic production and the involvement of family members in the business,

- the use of chemicals in agricultural production, as it directly influences the awareness of the conditions and potential for dealing with organic production, as well as the decision to start this type of production.

The organic product market is growing faster than the manufacturing market and is facing many problems and challenges (Gajdić et al., 2018, p. 1461). However, despite the difficulties in implementing the basic principles of this type of production, the practice of developed market economies shows that the benefits are multiple, especially when it comes to export and incomes, which are many times higher. The more the society develops in the future, it is assumed that more of its members will strive to live healthy lives and adopt healthy habits, which will mean that demand for organic products will increase. Based on all the above, we can provide some concluding guidelines, which, in the authors' opinion, will help both farmers and decision makers along the way:

- greater assistance to farmers by the local self-government, competent authorities and institutions in terms of financial assistance, examination of conditions for organic production, projects directed towards this type of production, decision-making on the reduction of the use of chemicals and the like,
- education of farmers through various seminars and study visits, which will increase the awareness of the benefits and potential of organic farming,
- association of farmers as an easier way to start organic production, as well as better performance in the organic market,
- encourage young people to get more involved in organic farming, as it is concluded that the drivers of this type of production can hardly be found among the older population.

For that purpose, an idea to conduct the similar research in other areas of importance for sustainable economic development in Kosovo and Metohija occurred, since any process aimed at preserving nature while producing healthy and quality products will be significant in ensuring economic development, which is much needed for all areas inhabited by Serbs in Kosovo and Metohija. If properly steered in a sustainable direction, economic growth and development will provide a prosperous future not only for the present generations, but also for generations to come, because *“today there is more than a clear need for proper and efficient management of social development”* (Milačić & Kostić, 2018, p. 10).

5. LITERATURE

1. Byerlee, D., De Janvry, A., & Sadoulet, E. (2009). Agriculture for Development: Toward a New Paradigm, *Annual Review of Resource Economics*, Vol. 1, 15-31.
2. Eberhardt, M., & Vollrath, D. (2018). The Effect of Agricultural Technology on the Speed of Development, *World Development*, Vol. 109, 483-496.
3. Gajdić, D., Petljak, K., & Mesić, Ž. (2018). An exploration of distribution channels: challenges and opportunities for organic food producers in Croatia, *Economic of Agriculture*, 65(4), 1461-1482.
4. Milačić, S., & Kostić, A. (2018). Problems of socioeconomic development in conditions of contemporary globalization. *Ekonomski pogledi*, 20(2), 1-16.
5. Mladenović, M. (2017). Investment and sustainable development in Štrpce municipality – possibilities and perspectives. Proceedings, International conference, IOR EDA, Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica.
6. Mladenović, M., & Arsić, Lj. (2017). Benefits of green economy in function increase the competitiveness of national economies, *Ekonomski pogledi*, 19(2), 81-97.
7. Mladenović, M., & Bojičić, R. (2018). Production of Šar cheese – development opportunity for Štrpce municipality. *Economic of Agriculture*, 65(3), 929-942.
8. Pejanović, R. (2007). Large and Small Farms in Agriculture of the Republic of Serbia, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 123, 205-218.
9. Development plan of Štrpce municipality, available at: <http://helvetas-ks.org/wp/wp-content/uploads/2013/08/OP%C5%A0TINSKI-Razvojni-Plan-%C5%A0trpce.pdf> accessed 25.09.2019.
10. Simonović, Z., Mihajlović, B., & Ćurčić, N. (2017). Struktura poljoprivrednih gazdinstava prema površini poljoprivrednog zemljišta, *Poslovna ekonomija*, 11(2), 247-259.
11. Tomaš-Simin, M., Rodić, V., & Glavaš-Trbić, D. (2019). Organic agriculture as an indicator of sustainable agricultural development: Serbia in focus, *Economic of Agriculture*, 66(1), 265-280.
12. The World of Organic Agriculture – Statistics & Emerging Trends 2017. <http://orgprints.org/34568/7/willer-lernoud-2017-02-12-v1-4.pdf>

13. Zelenović, V., Vojinović, Ž., & Cvijanović, D. (2018). Serbian agriculture loans with the aim of improving the current situation, *Economic of Agriculture*, 65(1), 324-336.
14. Đurić, D., Ristić, J., Đurić, D., & Vujanić, J. (2017). Export of agricultural and food products in the function of economic growth of Republic Serbia. *Economic of Agriculture*, 64(3), 887-900.
15. Ševarlić, M. (2015). Agricultural land, Statistical Office of Republic of Serbia.
<https://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G201514010.pdf>

Рад је примљен: 22.01.2020.

Коригована верзија рада је примљена: 12.05.2020.

Рад је прихваћен за штампу: 15.05.2020.

RENEWABLE ENERGY PROJECTS ASSESSMENT USING ECONOMIC CRITERIA

Bojan Stojčević¹

¹ High technical school of professional studies Zvečan, Serbia

Sanja Marković²

² High technical school of professional studies Zvečan, Serbia

Dejan Bogdanović³

Technical faculty in Bor, Serbia

Abstract: *Unstable electricity supply is a major challenge for Kosovo* and especially for Serb-majority communities. Renewable energy may represent one of the possible solutions to improve the energy security of those areas. Therefore, the municipality of Štrpce was selected as the research area of the paper, and it is located in the south of Kosovo*. However, renewable energy potentials have not been sufficiently explored and specific projects are not proposed. Therefore, the aim of this paper is to define renewable energy projects. Based on renewable energy potential and electricity consumption in Štrpce, a set of 8 renewable energy potential projects has been defined using Homer pro software. However, the problem that arises is the choice of an adequate alternative on the basis of economic criteria. Six criteria were selected for the evaluation of renewable energy projects. To assess criteria analytical hierarchy process is employed. The highest priority was given to the criterion energy sold (0.280) while the top-ranked project is refer to installation of photovoltaic panels in households to cover 50% of energy needs while the rest is taken from the grid (0.222). In future research, in addition to used economic criteria, other groups of criteria such as technical, environmental and socio-political should be analyzed.*

Keywords: *Štrpce, energy, renewable energy, analytical hierarchy process*

1. INTRODUCTION

Safe and uninterrupted electricity supply is one of the preconditions for the development of every modern economy and society. The characteristics of modern society, reflected in population growth, urbanization and industrialization, require rethinking and redefining strategic decisions in order to meet the continued growth of energy demand (Ervural et al., 2018). The importance of energy has also been recognized by the United Nations (UN), which declared the Decade 2014-2024 a "Decade for Sustainable Energy for All", to ensure affordable, reliable and sustainable energy for all (UN, 2014). However, according to (International Energy Agency/IEA, 2017), as many as 1.1 billion people do not have access to electricity, although net electricity production

¹ bstojcetovic@gmail.com

² sanjamark045@gmail.com

³ dnbogdanovic@yahoo.com

globally increases from 21.6 (trillion kWh) in 2012 to 25.8 (trillion kWh) in 2020. year to 36.5 (trillion kWh) in 2040 (International energy outlook-IEO, 2016).

According to (REN21, 2016), the share of fossil fuels in total global energy consumption in 2014 is 78.3%, nuclear energy 2.5% and the share of renewable energy sources (RES) 19.2%. However, according to (IEO, 2016) RES projections are the fastest growing sources of electricity generation with an average increase of 2.9% per year between 2012. and 2040. Numerous benefits of RES can be stated. Frances et al. (2013) find that RES can contribute to risk reduction because decentralized RES capacities are less at risk of sabotage than centralized ones. RES are also safer in the case of accidents (except for large hydropower plants). Also, RES contributes to greater security through diversification of both technology and various energy sources (Lucas et al., 2016) and does not require fuel to produce electricity. In addition to being used as an energy source, RES can lead to improved energy security, environmental protection and poverty reduction (Renewable global status report, 2014). However, in order to select one of the set of available RES projects, it is most often necessary to consider a number of criteria, which indicates the need to use multi-criteria decision-making methods (MCDMs). There are numerous MCDM methods: Analytical hierarchy/network process (AHP/ANP), Preference Ranking Organization METHod for Enrichment of Evaluations (PROMETHEE), Technique for Order of Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS), etc. AHP is one of the most commonly used methods in various fields: agriculture (Milovanović et al., 2018), environment (Pasalari et al., 2019), software (Ali Khan et al., 2019). AHP is widely used in renewable energy sector (Colak et al., 2020; Konstantinos et al., 2019). Also, different sets of criteria are used to evaluate and rank RES projects: technical, environmental, socio-political and economic. Some of the most commonly used economic criteria are: investment costs (Haddad et al. 2017; Stojčetočić et al. 2016), O&M costs (Haddad et al., 2017; Al Garni et al., 2016;), electricity cost energy (Al Garni et al., 2016;), return on investment (Haddad et al., 2017;), feed-in tariffs (Ahmad et al., 2014; Stojčetočić et al., 2016), operating life (Haddad et al., 2017).

One of the problems with evaluating projects (alternatives) is that science-based decision-making methods are often not used. Such an approach can lead to making wrong decisions. For that reason the goal of this paper is to define RES projects in accordance with the needs and RES potentials of the municipality of Štrpce and then to evaluate/rank them according to economic criteria using AHP method.

2. APPLIED METHODOLOGY

To evaluate RES projects in this paper AHP method is employed. AHP is a multi-criteria technique that is based on decomposing a complex problem into a hierarchy of goal, criteria and alternatives (Milovanović, 2019). The AHP method was developed by Thomas Saaty (1980). At the top of the structure is the goal, followed by selected criteria on the second as well as alternatives on the third level. More complex problems may also include sub-criteria, which in this case occupy the level between the criteria and the alternatives. In order to solve the problem of hierarchical structure, AHP procedure is defined as follows (Shahabi et al., 2014):

1. Step 1: The hierarchical structure is defined so that the goal is at the top of the hierarchy while the criteria and strategies are positioned in descending order.
2. Step 2: At each level, a pairwise comparison matrix is obtained. A scale (Table 1) ranging from 1 (equal importance) to 9 (absolute importance) is used to identify the priorities of each criterion (alternative) over the other criteria (alternatives).
3. Step 3: All pairwise matrices are synthesized to calculate the relative and global weights of each criterion, sub-criterion and alternative.

Defining a hierarchy is a very important step of the AHP, although it is often not given adequate importance. The hierarchy needs to be defined in the right way, otherwise this initial step may lead to a decision that is not relevant.

To perform pairwise comparisons of all relevant criteria / alternatives, Saaty proposes to form an $n \times n$ pairwise comparison matrix A:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{pmatrix} \quad (1)$$

where by a_{ij} values are obtained using the 9-point scale defined by Saaty (1980).

Table 1.: Saaty scale

Intensity	Definition	Explanation
1	Equal significance	The two activities contribute equally to the goal.
3	Moderate significance	Experience and evaluation slightly favor one activity over another
5	Strong significance	Experience and assessment strongly favor one activity over another

7	Very strong or demonstrated significance	One activity j is strongly favored over another; its dominance has been demonstrated in practice.
9	Absolute significance	Evidence favoring one activity over another is the highest possible level of validation.
2, 4, 6, 8	Inter-results	They are used to make a compromise between the priorities outlined above.

Matrix A is a positive reciprocal matrix in which a_{ij} represents the preference ratio of the alternative i with respect to the alternative j . The a_{ij} value is the reciprocal of the a_{ji} value. That is,

$$a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}} \quad (2)$$

If the pairwise comparisons are consistent then a_{ij} elements of matrix A satisfy the equation:

$$a_{ij} \cdot a_{jk} = a_{ik}, \text{ for each } i, j, k. \quad (3)$$

Weighting factor of criteria/alternatives can be marked with w_i . If matrix A is consistent a_{ij} can be represented as

$$a_{ij} = \frac{w_i}{w_j} \text{ for each } i \text{ and } j. \quad (4)$$

Therefore, if A is consistent then:

$$A * W = \begin{pmatrix} \frac{w_1}{w_1} & \frac{w_1}{w_2} & \dots & \frac{w_1}{w_n} \\ \frac{w_2}{w_1} & \frac{w_2}{w_2} & \dots & \frac{w_2}{w_n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \frac{w_n}{w_1} & \frac{w_n}{w_2} & \dots & \frac{w_n}{w_n} \end{pmatrix} * \begin{pmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \vdots \\ w_n \end{pmatrix} = n * \begin{pmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \vdots \\ w_n \end{pmatrix} \quad (5)$$

By normalizing the matrix $A = [a_{ij}]_{n \times n}$ the weight factor is calculated as follows:

$$a_{ij}^* = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (6)$$

for each $j = 1, 2, \dots, n$. Then:

$$w_i = \frac{\sum_{j=1}^n a_{ij}^*}{n} \quad (7)$$

for each $j = 1, 2, \dots, n$.

To determine the level of consistency a consistency index (CI) that can be calculated according to the following equation:

$$CI = \frac{(\lambda_{\max} - n)}{(n-1)} \quad (8)$$

Where λ_{\max} is a parameter for validation in AHP. The closer the value of λ_{\max} is to n , the more consistent the estimate is.

The consistency ratio can be calculated using the following formula:

$$CR = \frac{CI}{RI} \quad (9)$$

wherein RI (Random index) is a random consistency index whose values for ($n \leq 10$) are given in Table 2.

Table 2.: Average RI values

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
RI	0	0	0.58	0.90	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49

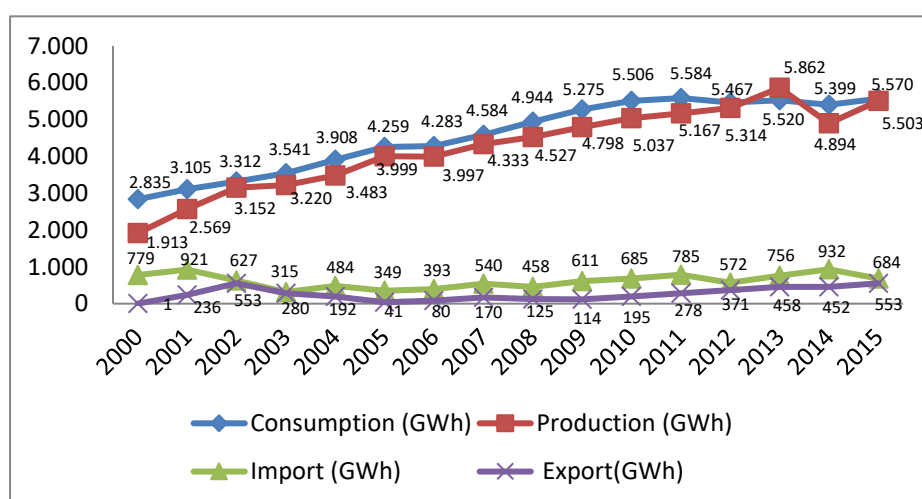
When $CR < 0.10$ the matrix can be evaluated as acceptable, otherwise, the matrix should be modified to reach an acceptable size (Ren and Sovacool, 2015).

3. RESEARCH AREA

Since 1999, numerous problems have been present in the Kosovo* energy sector. These are summarized by (Kosovo* Energy Strategy, 2017) as follows: delays in building new and rehabilitating existing capacities; overloading of the power system, especially during the winter; lack of natural gas infrastructure; significant losses of electricity in the distribution network; underutilization of RES potential; lack of competitive electricity market, etc.

Electricity production in Kosovo* from 2000. to 2015. increased slightly with the exception of 2014. (Figure 1). However, the growing demand is not accompanied by the construction of new capacities that would enable a sustainable and secure supply of electricity in the coming period, but the production is carried out in power plants whose working life is at the end.

Figure 1.: Electricity consumption and its structure

(Source: Kosovo* energy strategy, 2017)

The main electricity generation capacity in Kosovo* are two thermal power plants (Kosovo* A and Kosovo* B) whose operating capacity is 915 MW (62%). These capacities are insufficient, outdated and inefficient, which also required significant imports of electricity, for which 538.25 million euro was spent between 2000. and 2015. (Kosovo* Energy Strategy, 2017). Lignite is used to produce 97% of total electricity production in Kosovo* (Kosovo* Energy Strategy, 2016). Kosovo's* geological lignite reserves are estimated at around 12.5 billion tones and rank second in Europe and fifth in the world (Kosovo* Energy Strategy, 2017).

Nowadays, regular supply of electricity and various energy products is implied, at least in developed countries. However, in Kosovo*, and especially in Serb communities, electricity supply is very volatile. This problem is characteristic for almost all Serbian communities located south of the Ibar river. Of course, it must also be taken into account that in Kosovo* after the 1999. there were major problems with the production and supply of electricity throughout the territory, but it is also evident that Serbian communities were more frequently exposed to electricity restrictions. According to the survey (Stojčetočić et al., 2017), as many as 45.5% of respondents completely agree with the statement that frequent restrictions represent a form of political pressure. As thermal power plants as well as the transmission network are under the control of the provisional administration of Kosovo*, it can be expected that in the future, regular supply of electricity to Štrpce will depend on the “goodwill” of the Kosovo* administration and/or current political circumstances.

The main reasons for frequent electricity restrictions in Štrpce are: insufficient electricity production in Kosovo*, transmission losses, illegal network connections, non-payment of electricity to the supplier, old transmission network, frequent network failures, political pressures. On the other hand, the question is why not to use RES for electricity production in local communities and thus increase the level of energy security? Each territory has different RES potentials and therefore adequate RES technologies for electricity generation must be selected. The municipality of Štrpce has certain potentials for biomass, solar, wind and hydro power.

Since 1999. the supply of electricity in Štrpce has been problematically confirmed by the opinion of the survey respondents (Stojčetočić et al., 2017), according to which 45.5% of respondents claim that the supply of electricity is very unstable with very frequent restrictions and 36.4% stated that the supply of electricity is unstable with

frequent restrictions. Only 18.2% of the respondents stated that electricity supply in Štrpce is regular and without restrictions.

Electricity consumption in Štrpce for the period from 2014. to 2017. is presented in Table 3. It should be emphasized that the mentioned consumption refers to households, public institutions and the Brezovica ski center, which consumes about 1.5 MWh for heating and cableways during the winter months. Other tourist and economic capacities have not been operational since 1999. and their reactivation is not expected in the near future. The highest consumption is during the winter months with a maximum in December and January.

Table 3.: Electricity consumption in Štrpce

Year	2014	2015	2016	2017
Month				
January	2428.1234	2491.0883	2483.0127	2773.6044
February	2076.3868	2198.6186	2061.8829	2141.2409
Mach	2157.4712	2260.5093	2118.5346	2057.3406
April	1840.9734	1955.4980	1800.9621	1870.3639
May	1849.1036	1771.9033	1866.7477	1781.5581
June	1603.7070	1451.9789	1682.0034	1614.9682
July	1714.8605	1451.9789	1729.1810	1682.1504
August	1681.6984	1612.9649	1719.4506	1675.5522
September	1753.9448	1669.0821	1725.0492	1660.1088
October	1716.8204	1881.2593	1916.7005	1871.1525
November	2048.6424	2028.3994	1988.0448	2016.2268
December	2297.3302	2366.8512	2459.3289	2361.6411
Total(MWh)	23169.0620	23140.1321	23550.8984	23505.9080
Total(GWh)	23.1691	23.1401	23.5509	23.5059

(Kosovo electricity distribution and supply company)*

4. RESULTS AND DISCUSSION

In the first phase, a local energy expert used software (*Homer pro*) to generate initial RES alternatives. For modeling purposes, the software used data on electricity consumption in Štrpce and data on RES potentials. A total of 8 alternatives have been defined (Table 4). The goal is to select the optimal RES alternative over the defined criteria.

Table 4.: Generated alternatives

No.	System architecture
Alternative 1 (ALT1)	PV panels (25.4 kW), 17 kW converter, 120 kWh batteries (78 hours autonomy)
Alternative 2 (ALT2)	PV panels (5 kW), converter 2.63 kW.
Alternative 3 (ALT1)	Hydro power plant 1.2 MW, Biomass power plant 1 MW, Solar power plant 1 MW, Wind power plant 1 MW, Converter 1 MW, Batteries 2 MWh, 1000 new street lamps for solar energy (autonomy 3.89 hours).
Alternative 4 (ALT4)	Hydro power plant 1.2 MW, wind power plant 1 MW, solar power plant 1 MW, (RES share 81.1%)
Alternative 5 (ALT5)	16 MW wind turbines, 1.2 MW hydro power plant (70.4% RES share)
Alternative 6 (ALT6)	Hydro power plant 1.2 MW, Biomass power plant 1 MW, Wind power plant 26 MW, Solar power plant 23.6 MW, batteries 101 MWh, converter 6.230 MW (100% RES share)
Alternative 7 (ALT7)	A combination of 2 and 4 alternatives.
Alternative 8 (ALT8)	16 MW wind farm, 1.2 MW Hydro power plant (all production sold to the grid)

In the second phase, it is necessary to define the criteria that will be used to evaluate the alternatives. For the purposes of this paper, the criteria available in *Homer pro* software will be used and their weights factors (priorities) are given in Table 5. The highest weight was given to the criterion *Energy sold* (0.280) and the lowest to *fuel costs* (0.094).

Table 5.: Criteria weights

Criteria	Weight
C₁ Investment	0.207
C₂ Energy price	0.195
C₃ OM costs	0.100
C₄ Operating cost	0.123
C₅ Fuel costs	0.094
C₆ Energy sold	0.280

After alternatives and criteria are defined *Expert choice* software is used to perform AHP methodology. First of all, the criteria were compared against the goal (Table 6).

Table 6.: Comparison of criteria in relation to the goal

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	C ₆
C ₁	1	1	2	2	3	1/2
C ₂		1	2	1	2	1
C ₃			1	1	1	1/3
C ₄				1	1	1/2
C ₅					1	1/3
C ₆						1
Inconsistency 0.02						

Then, a comparison of the defined RES alternatives against the criteria is performed. Comparison matrices are presented in Tables 7-12.

Table 7.: Comparison RES alternative to C1

	ALT1	ALT2	ALT3	ALT4	ALT5	ALT6	ALT7	ALT8
ALT1	1	1/5	1/4	1/6	1/3	1/3	1/4	1/3
ALT2		1	1/3	1/4	3	4	4	4
ALT3			1	1/4	3	6	4	4
ALT4				1	5	7	5	5
ALT5					1	5	1	1
ALT6						1	1/5	1/5
ALT7							1	1
ALT8								1
Inconsistency 0.09								

Table 8.: Comparison RES alternative to C2

	ALT1	ALT2	ALT3	ALT4	ALT5	ALT6	ALT7	ALT8
ALT1	1	1/6	1/2	1/5	1/6	1/3	1/4	1/6
ALT2		1	4	1/3	1/3	5	1	1/3
ALT3			1	1/3	1/5	3	1/4	1/4
ALT4				1	1/2	4	2	1/2
ALT5					1	4	2	1
ALT6						1	1/4	1/5
ALT7							1	1/3
ALT8								1
Inconsistency 0.06								

Table 9.: Comparison RES alternative to C3

	ALT1	ALT2	ALT3	ALT4	ALT5	ALT6	ALT7	ALT8
ALT1	1	1/4	1/6	1/8	1/5	1/2	1/5	1/7
ALT2		1	1/5	1/8	1/4	4	2	1/4
ALT3			1	1/2	4	6	5	4
ALT4				1	5	7	5	6
ALT5					1	7	4	1
ALT6						1	1/3	1/4

ALT7	1	1/4
ALT8		1
Inconsistency 0.09		

Table 10.: Comparison RES alternative to C4

	ALT1	ALT2	ALT3	ALT4	ALT5	ALT6	ALT7	ALT8
ALT1	1	1/4	1/6	1/8	1/6	1/3	1/6	1/6
ALT2		1	1/3	1/6	1/3	4	1	1/3
ALT3			1	1/4	1	5	3	1
ALT4				1	4	7	5	4
ALT5					1	5	3	1
ALT6						1	1/3	1/4
ALT7							1	1/3
ALT8								1
Inconsistency 0.05								

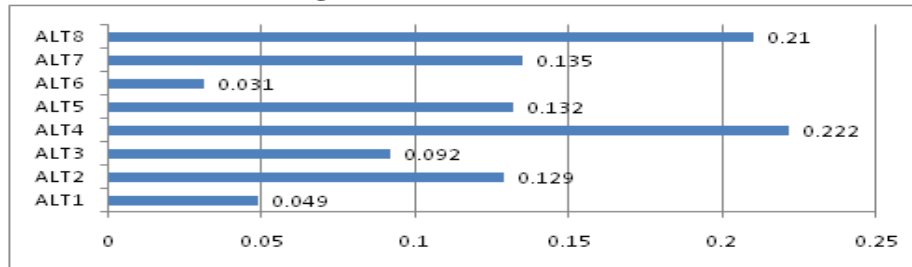
Table 11.: Comparison RES alternative to C5

	ALT1	ALT2	ALT3	ALT4	ALT5	ALT6	ALT7	ALT8
ALT1	1	1	8	1	1	7	1	1
ALT2		1	8	1	1	7	1	1
ALT3			1	1/8	1/8	1/4	1/8	1/8
ALT4				1	1	7	1	1
ALT5					1	7	1	1
ALT6						1	1/7	1/7
ALT7							1	1
ALT8								1
Inconsistency 0.02								

Table 12.: Comparison RES alternative to C6

	ALT1	ALT2	ALT3	ALT4	ALT5	ALT6	ALT7	ALT8
ALT1	1	1/6	1	1/5	1/3	1	1/8	1/9
ALT2		1	7	3	7	7	1/3	1/5
ALT3			1	1/5	1/2	1	1/7	1/8
ALT4				1	5	7	1/6	1/7
ALT5					1	4	1/7	1/8
ALT6						1	1/7	1/8
ALT7							1	1/3
ALT8								1
Inconsistency 0.09								

Final alternative rank is presented in Figure 2. According to the results of the decision, the top-ranked alternative is ALT4 (0.222).

Figure 2.: Rank alternatives

After the results obtained, a sensitivity analysis is performed. Sensitivity analysis should determine how changing the criterion's weight coefficient influences changes in the ranking of alternatives. Values from (Table 5) were taken as reference values. Minimal changes (increase or decrease) in the criterion's weight leading to the changes are considered.

Table 13.: Sensitivity analysis

Scenario	Criteria	Reference values	Minimal change	
			+	-
Scenario 1	Investment	(0.207)	/	0.039
Scenario 2	Energy price	(0.195)	0.128	/
Scenario 3	OM costs	(0.100)	/	0.038
Scenario 4	Operating cost	(0.123)	/	0.053
Scenario 5	Fuel costs	(0.094)	0.906	/
Scenario 6	Energy sold	(0.280)	0.032	/

Scenario 1. A decrease in the weight factor of the *Investment* criterion (-0.039) results in a change in the ranking of alternatives whereby alternative ALT4 (0.215) is ranked second and ALT8 (0.217) is ranked first. On the other hand, even in the case of an increase in the *Investment* weight factor to the maximum (1), there is no change in the ranking of the first-ranked alternative ALT4.

Scenario 2. By increasing the weight factor of the *Energy price* criterion to 0.323, alternative ALT4 (0.214) becomes second ranked while ALT8 (0.215) takes the first position. By reducing the same criterion to a minimum (0), there is no change in the ranking of alternatives.

Scenario 3. Increasing the *OM* criterion's weight coefficient to the maximum (1) does not lead to a change in the ranking of the top-ranked ALT4 alternative. Reducing the weighting factor to 0.048 alternative ALT8 (0.215) becomes the top priority by replacing ALT4 (0.214).

Scenario 4. Increasing the weighting factor of the *Operating cost* criterion to the maximum (1) does not lead to changes in the ranking of the top-ranked alternative ALT4. However, by decreasing to 0.07, the

ALT4 (0.213) alternative falls into second position while the ALT8 (0.214) becomes the first rank.

Scenario 5. Increasing the weight ratio of *Fuel Costs* to 1 equals the ranking of alternatives ALT1, ALT2, ALT4, ALT5, ALT7, ALT8 (0.159), while the significance of ALT3 and ALT6 is (0.018; 0.029), respectively. Reducing the weight factor to a minimum does not lead to rank changes.

Scenario 6. Increasing the weight coefficient of the criterion *Sold energy* (0.312) alternative ALT8 (0.218) from the second goes to the first position by replacing ALT4 (0.217), while reducing the coefficient to a minimum (0) does not change the ranking of the first ranked alternative.

CONCLUSIONS

In this paper AHP method is employed to evaluate and rank 8 renewable energy alternatives suitable for municipality of Štrpce.

Based on the results obtained, ALT4 is the first ranked, with the highest importance given to the *Energy sold* criterion. In order to verify the results obtained, a sensitivity analysis was conducted. Only with a significant change of importance ($\geq 10\%$) changes occur in the ranking of strategies, which leads to the conclusion that the results obtained are reliable.

In future research, in addition to used economic criteria, other groups of criteria such as technical, environmental and socio-political should be analyzed. Also, more decision makers, ie stakeholders, need to be involved. This will make the decisions made more relevant.

REFERENCES

1. Ahmad, S. & Tahar, RM. (2014). Selection of renewable energy sources for sustainable development of electricity generation system using analytic hierarchy process: a case of Malaysia. *Renewable Energy*, 63, 458–66.
2. Al Garni, H., Kassem, A., Awasthi, A., Komljenovic, D., & Al-Haddad, K. (2016). A multicriteria decision making approach for evaluating renewable power generation sources in Saudi Arabia, *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 16, 137–150.
3. Ali Khan, A., Shameem, M., Ranjan Kumar, R., Hussain, S., & Yan, X.,(2019). Fuzzy AHP based prioritization and taxonomy of software process improvement success factors in global software development. *Applied Soft Computing*, 105648.

4. Colak, E., Memisoglu, T., Gercek, Y., (2020). Optimal site selection for solar photovoltaic (PV) power plants using GIS and AHP: A case study of Malatya Province, Turkey, *Renewable Energy*, 149, 565-576.
5. Energy strategy of Kosovo* 2017-2026. Kosovo* Government. (2017).
6. Ervural, B.C., Zaim, S., Demirel, O., Aydin, Z., & Delen, D. (2018). An ANP and fuzzy TOPSIS-based SWOT analysis for Turkey's energy planning, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 82, 1538–1550.
7. Francés G.E., Marín-Quemada J.M., & González E.S.M. (2013). RES and risk: renewable energy's contribution to energy security. A portfolio-based approach. *Renew Sustain Energy Rev*, 26, 549–59.
8. Haddad, B., Liazid, A., & Ferreira, P. (2017). A multi-criteria approach to rank renewables for the Algerian electricity system, *Renewable Energy*, 107, 462-472.
9. International energy agency. (2017). *Energy access outlook*.
10. Konstantinos, I., Georgios, T., Garyfalos, A., (2019). A Decision Support System methodology for selecting wind farm installation locations using AHP and TOPSIS: Case study in Eastern Macedonia and Thrace region, Greece. *Energy Policy*, 132, 232-246.
11. Lucas, J., Francés, G., & González, E. (2016). Energy security and renewable energy deployment in the EU: Liaisons Dangereuses or Virtuous Circle? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 62, 1032–1046.
12. Milovanović, Ž., (2019). Ranking projects risk-based by application of AHP methodology, *Economic outlook*, 21(1), 81-101.
13. Milovanović, Ž., Todorović, M., Stojanović, M., (2018). Selection of plum varieties by ahp method, *Economic outlook*, 20(1), 79-91.
14. *Municipality plan on energy efficiency 2016-2021*. Municipality of Strpce. (2016).
15. Pasalari, H., Nabizadeh Nodehi, R., Hossein Mahvi, A., Yaghmaeian, K., Charrahi, Z., (2019). Landfill site selection using a hybrid system of AHP-Fuzzy in GIS environment: A case study in Shiraz city, Iran. *MethodsX*, 6, 1454-1466.
16. Ren, J. & Sovacool, B. (2015). Prioritizing low-carbon energy sources to enhance China's energy security, *Energy Conversion and Management*, 92, 129-136.

17. REN21. (2014). Renewables 2014 Global Status Report (Paris: REN21 Secretariat).
18. REN21. 2016. Renewables 2016 Global Status Report (Paris: REN21 Secretariat).
19. Saaty T.L. (1980). *The Analytic Hierarchy Process: planning, priority setting, resource allocation*. New York: McGraw-Hill.
20. Shahabi, R.S., Basiri M.H., Kahag M.R., & Zonouzi S.A. (2014). An ANP SWOT approach for interdependency analysis and prioritizing the Iran's steels scrap industry strategies, *Resources Policy*, 42, 18–26.
21. Stojčetočić B., Mišić M., Šarkoćević, Ž., & Marković, R. (2017). Energetska bezbednost opštine Štrpce – istraživanje stava lokalnog stanovništva, *Energija, ekonomija, ekologija*, (3-4), 190-195.
22. Stojčetočić, B., Nikolić Đ., Velinov V., Bogdanović D., (2016). Application of integrated strengths, weaknesses, opportunities, and threats and analytic hierarchy process methodology to renewable energy project selection in Serbia, *Journal of renewable and sustainable energy*, 8, 035906.
23. Stojčetočić, B., Nikolić Đ., Živković, Ž., & Bogdanović D. (2018). Swot-ahp method application to determine current energy situation and define strategies for energy security improvement, *Thermal science*, 23 (2b), 1-12.
24. U.S. Energy Information Administration. (2016). *International energy outlook/IEO*.
25. United nations. (2014). Decade of sustainable energy for all 2014-2024.

Рад је примљен: 05.02.2020.

Коригована верзија рада је примљена: 22.02.2020.

Рад је прихваћен за штампу: 25.02.2020.

FOREIGN TRADE OF AGRICULTURAL PRODUCTS BETWEEN SERBIA AND THE EUROPEAN UNION – PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Ivana M. Božić Miljković¹

Singidunum University Belgrade, Serbia

Kristina Kaličanin

Singidunum University Belgrade, Serbia

Vladimir Mitić

Singidunum University Belgrade, Serbia

Abstract: *The aim of this paper is to analyse trade relations between Serbia and the European Union, from the perspective of trade in agricultural products. An overview of the changes in the economic structure of Serbia, which resulted from the transition to a system of market economy and in which agriculture gained greater developmental significance than it had in the previous period, represents the starting point of the analysis. The trade of agricultural products between Serbia and the EU countries has been on an upward trend since the beginning of the century, and Serbia has achieved a positive balance in that trade. However, the structure of Serbian export points to a problem of low export competitiveness. This problem could be overcome by acting gradually on various segments of production, trade and promotion of agricultural products, which the authors of the paper define in the form of a proposal. Trade in agricultural products between Serbia and the EU is part of their overall economic relations and contributes to the process of Serbia's integration into the EU, so positive trends related to this aspect of their relations can be expected in the future.*

Key words: *foreign trade, agricultural products, Serbia, the European Union*

1. INTRODUCTION

The structure of a country's foreign trade exchange is extremely important for its economy. From the standpoint of national economy, this structure has a developmental significance, pointing to the country's comparative advantages in international trade and encouraging the development of those industries that can make the greatest contribution to its economic growth and development. In the long run, the results achieved in foreign trade can significantly contribute to balancing the foreign trade balance and ensure macroeconomic stability of the national economy. From the standpoint of international economic relations, the structure of a country's foreign trade exchange indicates the degree of its economic development and the position it has compared to other countries and parts of the world. Taking into account the two sector-model of the economy on which the basic model of a country's foreign

¹ ibozic@singidunum.ac.rs

trade structure is traditionally based, we can start with a rough division of countries into those in which the structure of commodity exports is dominated by primary products while the import side is dominated by industrial products and countries that are recognized in international trade as exporters of industrial and importers of primary products. Serbia belongs to the first group of countries and, from the point of view of national and international economy, its structure of foreign trade is unfavorable. The deterioration of the exchange relations between Serbia and other countries occurred during the transition period, when, thanks to the privatisation, de-industrialisation and liberalisation of foreign trade, Serbia strengthened its position as an exporting country and opened its market for the import of final industrial products and products from high technology sector. In the structure of primary products exported by Serbia, agricultural and food products occupy a special place. Thanks to its geographic position and climate conditions favourable for the development of numerous agricultural products and breeding of domestic animals, Serbia has comparative advantages in the production of agricultural and food products in comparison to Western and Northern European countries, Russia and other parts of the world.

It is a known fact that European Union is Serbia's most important foreign trade partner and that Serbia realizes more than a half of its commodity exports and imports with countries which are members of the integration. The agri-food sector has a very important place and role in Serbia's trade with the EU and, besides, it represents an important aspect of their overall economic and other relations. As producers of agri-food products, Serbia and the EU hold very different positions, which has implications for their position in the international trade of this product group. While the European Union is recognised as a net exporter of agricultural products with very competitive prices in international trade, due to its protectionist policies and high subsidies in the area of agricultural production, Serbia does not have such privileges. The degree of modernisation of production of this group of products, including fruit and vegetable growing, viticulture and husbandry, is very low in Serbia and a large part of production is carried out extensively, which, from the aspect of preserving the quality of land, water and the air, can be an advantage, but, from the aspect of increasing productivity and economy of production, represents a disadvantage. Also, the absence of subsidies in production significantly limits the possibility of Serbia to follow the exporting price policy the way that the European Union does. The benefits granted to Serbia by the EU in the form of duty free export to its market have had a particularly favourable effect on the export of agri-food products. Over the last few years, Serbia has been making a surplus

in trade in this product group with the European Union, which contributes to its macroeconomic stability, as well as to the development of economic and other relations with the European Union, which can have positive effects on Serbia's sooner access to the European integration.

2. LITERATURE OVERVIEW

Agriculture has a great importance in Serbia's socio-economic development. That importance arises from the comparative advantages which Serbia has in the production of agricultural products, both those intended for human consumption and those which are intended for further industrial processing and which make the raw material basis for the development of other industries. Also, Serbia belongs to one of the Balkan countries where agricultural production represents traditionally the most important sector of the rural economy and the main source of income for the rural population (Bartlet, 2018, Matkovski et al, 2019). Serbia was recognized for its agricultural production in the second half of the 20th century, when it was a member of the former Yugoslavia. After the Second World War the share of agriculture in the overall structure of the economy was nearly 50%, declining rapidly in the 1970s and 1980s in favour of increasing industrial share (Lafitić, 1997). The transition process, which formally began in Serbia in the 1990s and is still active, has led to a drastic decrease in the participation of industry in the economic structure of Serbia, with a slight increase in the participation of the primary sector and within it, agriculture. In the new condition, agriculture has been recognized as a new opportunity for the development of Serbian economy and one of the important export products (Božić, 2009; Udovički et al. 2019), especially to the EU market. Geographically, the EU and Serbia are close markets and foreign trade cooperation between them is part of a complex process of European integration and is intended to strengthen the overall economic and other forms of cooperation (Božić Miljković 2018; Međak 2018). In order to simulate trade with Serbia, the EU has unilaterally granted trade privileges for all industrial and agricultural products exported from Serbia to the European Union, except for a number of products that have for some time been excluded from the preferential tariff regime (Bjelić, 2012; Ristić & Obradović, 2015; CCS). The positive effects of the preferential trade agreement are reflected in the positive balance achieved by Serbia in foreign trade in agricultural products with the European Union, which is illustrated in this paper in the data of relevant institutions dealing with the monitoring of foreign trade indicators of European Union foreign trade with other European and world countries (www.europa.rs). Newsletters

issued by the European Union were also used to provide data on foreign trade in agricultural products with Serbia (Agri-Food Trade Statistical Factsheet). The problem of export competitiveness of Serbian agricultural products has been recognized and analysed by a large number of authors and their research results have been used in the paper. First of all, the low competitiveness is a consequence of the different approaches that the European Union and Serbia cherish in pursuing agricultural development policy (Maletić & Popović, 2016; Marković et al, 2018; Wigier & Kowalski 2018), but also the result of a wide range of development problems in agriculture – those inherited from the period of marginalization of the sector in favour of industrial development and those which are a product of the transition process (Radović, 2009; Stefanović & Bročić, 2012). At the beginning of the 21st century, in terms of agricultural production, Serbia is still a country of enormous potential and limited opportunities for their exploitation (Ševarlić, 2001; Bakrač et al, 2018; European Policy Centre). In addition to material investments, which are an imperative for the development of this industry in the future, there are various other ways to develop and promote agriculture. One way is to link agriculture and tourism through the promotion and sale of gastronomic specialties or touristic amenities that involve introducing tourists to local agricultural crops and the ways they used to be and are cultivated and processed now (Ristić et al, 2019).

3. CHANGES IN THE STRUCTURE OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN TRANSITION PERIOD

In the period after the end of World War II until the 1990s, Serbia within the former Yugoslavia was remembered for its rapid economic development, which was based on the dynamic growth and development of industrial production.² As a consequence, in the structure of foreign trade in goods the industrial sector has been dominant in the agricultural and forestry sector for many decades.

According to the presented data, we can conclude that in the observed period the biggest changes occurred on the export side of agricultural products. In pre-war years almost a half of Yugoslavia's total export (and within it Serbia's as well) were agricultural products. After the war, accepting industrialization as a new concept of economic development led to the marginalization of agricultural production and its

² In the period from 1952 to 1990, the average annual growth rate of industrial production and mining was 7.3%, while agricultural production recorded an average annual growth of 3.1%. (Latifić, 1997, 76).

neglect as a factor in the national economy development.³ The rapid development of industrial production resulted in major structural changes in the commodity exports of Yugoslavia, which were reflected in a significant decrease in the relative and absolute value of agricultural products in total export.

Table 1.: Structure of export and import by activities of the SFRY in %

	1939	1974	1990
Export			
Industry and mining	52	91	97
Agriculture and forestry	48	9	2
Other	-	-	1
Import			
Industry and mining	91	90	92
Agriculture and forestry	9	10	7
Other	-	-	1

Source: Latifić, 1997. Jugoslavija 1945-1990 (razvoj privrede i društvenih delatnosti). Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj NOB u Jugoslaviji, str. 75

Entry into transition process, accompanied by turbulent political events on the one hand and by rapid and uncritical implementation of transition reforms on the other hand, led to the emergence of deep structural imbalances in the economic systems of the newly independent countries. In the initial period of the transition, with several neighboring countries, Serbia suffered a number of consequences that were the result of abandoning the well-known concept of development and unwillingness to switch to a market-based concept whose main determinants are competitiveness, investment and sustainability in a short space of time (Bartlett, 2018, 153). The negative effects of this period are still present today and they have consequences for the dynamics and quality of its economic growth and development. The process of de-industrialization which, in a negative sense, formed the backbone of the transition process in Serbia, contributed to the disruption of its macroeconomic stability, redefined its structure of commodity exports and thus conditioned the deterioration of its position in international economic relations. The process of de-industrialization in Serbia took place simultaneously with

³ For example: Serbia's share in world agricultural added value in 1970 was 0.332%, it reached a record share of 0.461% in 1977, in 1980 it was 0.447%, in 1990 it was 0.328%, in 2000 it decreased to 0.194%, and in 2010 it was reduces to 0.147% (www.makroekonomija.org accessed 02. Aug 2019)

the process of trade liberalization, which influenced the structure of commodity exports in Serbia to be modeled on the model that distinguishes developing countries. Particularly negative effects were manifested in the structure of commodity exports which, year after year, made it increasingly clear that industrial products originating in Serbia were declining in competitiveness, having more difficulty in penetrating foreign markets with its quality, while primary products were recording an increasing share. That problem is as present in Serbian economy today as it was three decades ago when Serbia entered the transition process.

Along with the process of de-industrialization in Serbia, the demand for raw materials and semi-finished products was growing in the global market. Export of these products became a new development opportunity for Serbia, that is, a new development ultimatum imposed on them in the current conditions (Božić, 2009, 81). Orientation towards the export of primary products, in a very short time, removed Serbia away from the status of exporter of industrial products, which it had in the pre-transition period, but also opened new perspectives for future development. The revitalization and modernization of the agrarian sector were being increasingly promoted as a new development opportunity and agricultural products were, under the circumstances, recognized as one of the potential export assets of the Republic of Serbia.

Despite the fact that Serbia has very favorable climate and other conditions for the development of agriculture and the development of the processing industry in that area, no significant results have been achieved in terms of production and exports in the past thirty years. Serbia, a country that by virtue of its economic structure belongs to the group of agro-industrial countries, has so far failed to adequately integrate agriculture into the overall development of the economy and redesign its transformation process in accordance with standards applicable in Western European countries, which created some problems. First of all, even in the 21st century Serbia's agriculture is characterized by a large number of smallholder farms. In this case, the small size of land is a limiting factor in the application of modern agro-technical measures, which calls into question the efficiency of production (Maletić & Popović, 2016, 811). Secondly, the modernization of agricultural production capacities proceeded very slowly, because during the entire second half of the 20th century, agriculture in Serbia was a "bottleneck" of the development of the entire economy, primarily due to the limited and outdated production capacities and labor shortages. Also, the 1999 NATO aggression against the Republic of Serbia, in which uranium depleted bombs were used, has left many consequences for the ecosystem (Bakrač et al, 2018, 484-485). Therefore, the quality of products produced on

contaminated land is potentially questioned, which could directly affect foreign demand for these products and impose the need for special health controls (Ševarlić, 2001, 10). Finally, economic policy measures were not stimulating to encourage the development and improvement of agricultural production; on the contrary, they were predominantly oriented towards stimulating the development of other areas of the primary sector or revitalizing some industrial capacities which, under the auspices of large foreign companies, produced lower-grade industrial products or were engaged in assembly and finishing operations. At the beginning of this century, all of the above caused the importance of agriculture in relation to other sectors of the economy to be underestimated in terms of creating an adequate development strategy and investing in development and modernization.

4. FOREIGN TRADE OF AGRICULTURAL PRODUCTS BETWEEN SERBIA AND THE EUROPEAN UNION

A new history of foreign trade relations between Serbia and the European Union dates back to the very beginning of the 21st century, when, after a decade of political conflicts, economic sanctions, the collapse of the domestic economy and aggression by NATO, Serbia's political and economic relations with Europe and the world normalized. Since then the relations between Serbia and the European Union, from the perspective of their mutual trade, have been part of the place and position that the European Union has in the international trade, but also of the policy it pursues towards Serbia as a country that is in the process of European integration and has strong aspirations for European Union membership. Serbia, on the other hand, had to adapt its traditionally oriented foreign trade towards the countries of Western Europe and the European Union to the new conditions arising from the process of European integration, as well as to the conditions dictated by the processes in the global economy. One of them is a membership in the World Trade Organization, which is directly conditioned by the adoption of appropriate laws for the production and marketing of GMO-labeled products (European Policy Centre <https://cep.org.rs/en/blogs/gmo-whats-the-catch/>). The first move the European Union made to stimulate trade with Serbia was the unilateral approval of trade privileges for all the industrial and agricultural products exported from Serbia to the European Union.⁴ By signing this Agreement, Serbia was given the opportunity to

⁴ The regime unilaterally granted by the European Union to Serbia in 2000 was the most extensive system of trade preferences ever granted to a country or a group of countries

export to the European Union market, duty-free and without quantitative restrictions, all industrial and agricultural products, except for a small number of agricultural products subject to the preferential tariff regime and the quotas prescribed therein.⁵ Thanks to the implementation of this Agreement, Serbia has been recording a positive balance of agricultural trade with the European Union since 2005. In addition to the expected positive effects of the Agreement on trade in agricultural products, the Agreement regulates a number of systematic issues in agriculture in a manner adapted to Serbia, which is in accordance with the relevant European legislation (Međak, 2018, 127). Although Serbia has had candidate status for many years, radical reform in the field of agricultural production has not been implemented yet and it represents a great challenge for those who are directly involved in the process of production, processing and storage of food, but also for all those who have an indirect connection with this sector.

Table 2.: Foreign trade of agricultural products between Serbia and the European Union

(Millions of Euros)

	2005	2007	2009	2011	2013	2015	2017
Export to EU	509.1	725.80	922.78	1,345.55	1,122.11	1,214.41	1,282.54
Import from EU	364.3	331.04	398.08	634.83	760.02	838.37	945.01
Balance	144.8	394.76	524.7	710.72	362.09	376.04	337.53

Source: <https://europa.rs/serbia-and-the-eu/trade/serbia-eu-trade-in-agricultural-products/?lang=en>

Throughout the period under review, Serbia has achieved a positive foreign trade balance in the exchange of agricultural products with the European Union. The largest surplus was recorded in 2011 and the surplus values at the end of the observed period are almost 2.5 times higher than those recorded at the beginning of the observed period. Such positive trends in the exchange of agricultural products between Serbia and the European Union result from the implementation of the provisions of the Agreement. However, the entry into force of the Agreement's

by the European Union. Delegation of the European Union in Serbia <https://europa.rs/srbija-i-evropska-unija/trgovina/>

⁵ In particular, the preferential tariff regime applied to sugar, beef, wine and several types of fish. (Ristić & Obradović, 2015, 97)

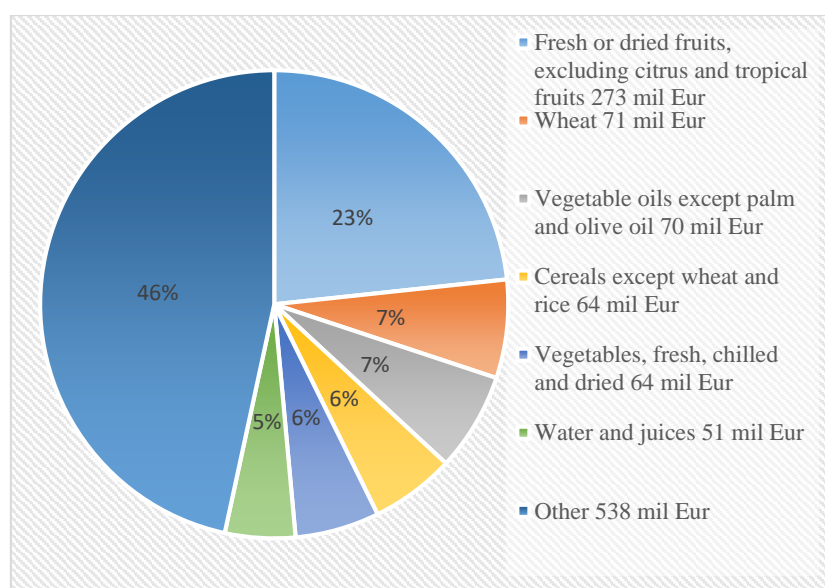
provision, along these positive effects, has revealed a wide range of deficiencies and problems that Serbia has in developing the agricultural sector. Some of those problems are inherited from the period of rapid industrialization and some are the result of recent history and are related to the state's attitude to the development of the agrarian sector and the place which that sector has within economic policy. Regardless of the period in which they arose, those problems further emphasize the inferior position of the Serbian agrarian sector in relation to the one existing in the European Union, which is implemented under the auspices of the Common Agricultural Policy (CAP).

The Common Agricultural Policy of the Member States of the European Union was established in the late 1950s. Since then, it has evolved and changed in accordance with the needs and problems of countries that have different traditions in the development of the agrarian sector, a different relation in terms of priorities that the agrarian sector has in the overall economic development and different development resources (Wigier & Kowalski 2018, 117). In a short time, the Common Agricultural Policy has become globally recognized as an example of a successful policy in the field of agricultural production. The determinants of these policies are high allocations from the Union budget for agricultural development, high subsidies to farmers and other forms of support related to the modernization and improvement of production and supply of input. More recently, in line with new needs and market demands, a new CAP reform has introduced support systems that will encourage manufacturers to orient their production to market needs and take greater account of environmental issues (Marković et al. 2018, 487). Such a policy had, and still has, a stimulating effect on the growth of production and export of agricultural products in the European Union, that is, it ensures the expansion of the European Union's leading position in international trade in agricultural products. The European Union has achieved such positions, and defends them today, with a high competitiveness that these products have on the world market.

Unlike the European Union, the agricultural sector in Serbia has been affected by the transition process since the 1990s. The basic measures of the development of the agrarian sector within the transition process were nor significantly different from those set for other sectors of the economy. At the beginning of this century, new forms of state aid were introduced into the agrarian budget, which should facilitate the operations of the agrarian sector in accordance with market demands. State aid is provided in the form of financial and non-financial incentives for the development of the agricultural market, incentives for rural development, credit support for agricultural development and even grants

for development projects of exceptional importance. Obviously, premiums and other incentives can be obtained only by registered agricultural holdings, the number of which is far lower than the total number of agricultural producers (Simonović et al. 2017, 255). However, all these incentives did not contribute to the expected development of the agrarian sector in Serbia, that is, they did not bring it closer to the model existing in the European Union in terms of development.⁶ This is also indicated by the structure of trade in agricultural products between Serbia and the European Union, that is, the structure of agricultural exports that Serbia launches on the European Union market, which is predominantly represented by raw and frozen agricultural products and far less by processed fruit and vegetable products, even though there is a demand for such products in the European Union (Udovički et al, 2019, 9).

Graph 1.: Structure of Serbian agricultural exports to the European Union in 2018 in million euro and %

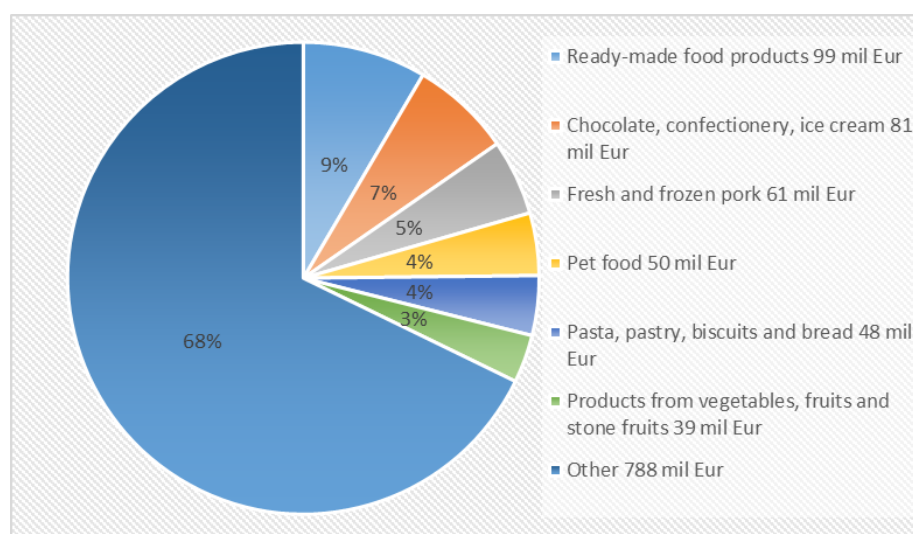

Source: Agri-Food Trade Statistical Factsheet. EU Agri-Food Trade with Serbia. p. 6

⁶ For example, in the European Union, which, as of 2006, consisted of 25 countries with a total population of 480 million, an average subsidy per capita in that year was €127. In our country, in the same period, subsidies to agricultural producers averaged 17 to 20 euros, in neighboring Hungary 70 euros and in Slovenia as much as 130 euros per capita. In terms of hectares, subsidies in the European Union amounted to 360 euros in 2006, and 32 euros per hectare in our country. We can conclude that our agrarian has almost ten times less state support compared to developed countries. (Radović, 2009, 70)

Such a structure of Serbian exports of agricultural products to the European Union is a consequence of insufficient investment in the development of the agricultural sector, insufficient investment in the modernization of fruit and vegetable processing capacities and decades of neglect of innovation and knowledge as a development resource in agriculture. To the Serbian economy, exports of processed agricultural products would mean higher export revenues than those generated by exports of fresh and frozen agricultural products. Improving the structure of exports towards a greater share of processed products from fruits, vegetables and cereals, besides the above mentioned investments, implies also meeting the strict standards that the European Union imposes on producers, both in production and processing. Adopting European Union standards in this area is one of the segments of comprehensive alignment of national agricultural policy with EU agricultural policy and is an integral part of the European integration process.

Graph 2.: Structure of Serbian imports of agricultural products from the European Union in 2018 in million euro and %

Source: Agri-Food Trade Statistical Factsheet. EU Agri-Food Trade with Serbia. p. 4

The structure of Serbian imports from the European Union is dominated by ready-made food products, whereas raw agricultural products are only slightly present. Such a structure of imports reflects differences in the development of the agricultural sector and it is a consequence of the complete liberalization of imports from the European

Union, which entered into force in Serbia in 2014.⁷ In terms of the Serbian economy, the unfavorable structure of foreign trade in agricultural products with the European Union also reflects the problem of low export competitiveness, which is present in all segments of foreign trade, including the exchange of agricultural products. In addition to the problem of low export competitiveness, the future exchange of agricultural products of Serbia and the European Union will also be conditioned by geopolitical factors, such as relations between the European Union and the Russian Federation and the position Serbia occupies in these relations.⁸ It is well known that the terms of trade of the European Union with countries outside the European Union are regulated by the common foreign trade policy (Bjelić, 2012, 471). Since it is not a member of the European Union, Serbia has no formal legal obligation to join the measures taken by the European Union, but as a candidate country it is expected to align its foreign policy with the European Union and to support the European Union in the measures taken.

5. PROBLEMS OF COMPETITIVENESS OF DOMESTIC AGRICULTURAL PRODUCTS ON THE EUROPEAN MARKET

Foreign trade liberalization in Serbia has led to an increase in foreign trade in agricultural and food products, which has made the problem of low competitiveness of agricultural exports and imposed the need to improve that competitiveness visible. The absence of major investments in the agricultural sector in Serbia in the second half of the twentieth century, as well as in the most of the Southeast European countries belonging to the group of post-socialist countries, caused many development problems. These problems came to the fore in the first years of transition and manifested themselves, primarily within the agricultural

⁷ In 2000, the EU authorized the export of customs-free food from the Republic of Serbia, except for wines, fish and beef, for which there are quantitative quotas, and sugar, which has a special quota. As of January 30th 2009, Serbia unilaterally implemented the Interim Trade Agreement with the EU. Within this framework, the Republic of Serbia was gradually, with a six-year term, lowering customs duties on products imported from the EU. The imports from the EU were fully liberalized at the beginning of 2014. The exception is certain agricultural products, which will retain a certain level of customs protection until full membership of the Republic of Serbia in the EU – tobacco, cigarettes, sour milk, dairy spreads, margarine, waffles, certain alcoholic beverages and more. (Serbian Chamber of Commerce, www.pks.rs Accessed: 18 July 2019)

⁸ Relations between the European Union and Russia have been strained since 2014, when the European Union imposed sanctions on Russia due to the annexation of Crimea to Russia and conflicts in Ukraine.

sector itself, and then their negative impact was reflected on the entire economy (Matkovski et al. 2019).

The basis of the low export competitiveness of Serbian agricultural products lies in the unfavorable export structure dominated by raw agricultural products or products with a lower level of processing. In addition, low export competitiveness is also determined by a number of factors, the most important of which are: high dependence of yield on climatic conditions; extensive production factors, the most significant of which are: labor, land and water; low level of implementation of scientific and technological achievements in agricultural production; dominant participation of small producers in the structure of agricultural production; a pricing policy for agricultural products which is significantly different from that applied by the European Union, as well as non-price factors of competitiveness: packaging, design, technical standards, durability and preservation of freshness of products, promotion of products on the market, etc. (Stefanović & Bročić, 2012, 270). Measures to improve competitiveness in Serbia must be implemented gradually and their implementation requires material assistance from both the state and European funds, which are more accessible to Serbia as a candidate country for EU membership than to some of the neighboring countries that are part of the integration. The liberalization of trade in agricultural products contributes to the growth of competitiveness and, from this point of view, diversification of export activities on markets outside the European Union is necessary as well.

Some of the proposals for improving the competitiveness of export of agricultural products originating in Serbia to the European Union and other markets would be:

First, investments should occupy a far more significant place in financing agricultural production than it has been a case so far. Permanent investment in all stages of production, processing and marketing of agricultural products – especially those intended for human consumption - can significantly improve the competitiveness of domestic agriculture as a whole;

Second, as the agrarian sector is not independent of other sectors of the economy, but in cooperation with them constitutes the economic structure of the country and traces its economic development, investments in the agricultural sector must be accompanied by comprehensive structural reforms similar to those implemented in successful European economies;

Third, the EU market is attractive to Serbian agricultural exporters in many aspects; however, in order to increase export competitiveness, a greater diversification of agricultural exports from Serbia is the

imperative. Namely, maintaining a significant share of exports of agricultural products to the markets of Russia, Belarus and Kazakhstan, with which Serbia has signed agreements on duty-free exports, is imperative for the future (Božić Miljković, 2018, 111). Serbia's membership in the European Union will put an end to these agreements and Serbia will accept the trade regime which the European Union has with those countries. This will adversely affect the competitiveness of Serbian agricultural products on the Russian market and the markets of Belarus and Kazakhstan;

Fourth, a completely new organization of the agricultural market needs to be created in order to reduce demand-side monopolies, thus ensuring price stability and mitigating the differences in price policy applied in this area by Serbia and the European Union;

Fifth, the production of agricultural products should be structured according to the requirements of import demand, with a particular focus on a higher share of those products that are authentic Serbian products, i.e. products with a designation of geographical origin, such as: honey, aromatic and medicinal herbs, home-grown fruit and vegetable products, wines from local grape varieties, etc. (Ignjatijević & Cvijanović, 2018, 111);

Sixth, exploiting geographical and climatic advantages in agricultural production, the following should be taken into account: technological modernization of capacities, employment of more educated personnel in the field of agriculture and improvement of organizational structure and management, and

Seventh, it is necessary to show a greater degree of creativity in the use of agro-tourism resources in Serbia, i.e. to link the tourist offer with various aspects of agriculture. An integral part of the tourist offer may be authentic gastronomic specialties, organized visits to plantations where certain crops are grown or production capacities for processing fruits and vegetables, promotion of old crafts, etc. In this way, more promising directions for the integral development of agriculture and tourism are achieved on a sustainable basis (Ristić et al., 2019, 58).

The structure of exports of agricultural products from Serbia in the future should change in the direction of greater share of processed products compared to fresh and frozen products and in the direction of export orientation to the wider market. In implementing measures and recommendations for the improvement of competitiveness, world and European knowledge and experience, especially from countries that are recognized as successful exporters of agricultural products in international trade, can be of benefit to Serbia.

6. CONCLUSION

In the post-World War II period, today's post-socialist countries, including Serbia, have used methods of industrialization in their economic development. In the structure of the economy, industry had a dominant share while the primary products sector was marginalized and with a steady decline in share. The decline in agricultural production resulted in drastically smaller share in the structure of exports. In the early 1990s, thanks to the transition process and its integral parts: de-industrialization, privatization and liberalization, the primary sector and, within it, the agri-food sector, were again given a chance to increase their share in GDP creation and were promoted as one of the most important export assets of the Republic of Serbia. However, the consequences of decades of agricultural marginalization, modest investment in modernization and technological development of production capacities, lack of skilled and educated workforce, caused Serbia to be recognized as an exporter of raw and frozen agricultural products in international trade, with a very small share of higher processing products. Serbia's position in foreign trade in agricultural products is most prominent in this segment of trade with EU countries. Despite the fact that Serbia has been in surplus in agricultural products trade with the European Union over the last 15 years, the structure of that trade, which is dominated by raw agricultural products, points to the problem of Serbia's low export competitiveness in this area.

When it comes to the agricultural development policy and the treatment that agricultural producers receive from the state or supranational body, Serbia and the European Union cannot be compared. However, as a candidate country, Serbia has access to a number of EU funds that can be used to advance the development of the agricultural sector. Serbia can also benefit from duty-free exports of agricultural products to the EU market. Given that Serbia also has such agreements with Russia, Belarus and Kazakhstan, the dynamic of future cooperation in this area between Serbia and the European Union will be conditioned by geopolitical circumstances in Europe. The measures that Serbia needs to take in order to improve the production and export of agricultural products, especially to the EU market, are not simple and the effects of their implementation cannot be visible in the short term. This, primarily, refers to the necessity for modernization and technological upgrading of agricultural production capacities, ensuring product certification, harmonization of production with the structure of import demand and provision of highly skilled personnel in this area, and, to the extent possible, reducing the dependence of agricultural production on climate

change. What is also very important is the abolition of demand-side monopolies and greater diversification of exports in terms of Serbia's greater orientation toward selling its agricultural products on the markets of non-EU countries. In order to develop this sector of the economy, Serbia can use its experiences from the previous period, as well as the experiences of other countries in transition – those that have successfully completed this process and those where the process is still ongoing.

LITERATURE

1. Bakrač, S, Klem, E. & Milanović, M. (2018). Ekološke posledice NATO bombardovanja Republike Srbije 1999. godine. *Vojno delo*, 70(7), 475-492.
2. Bartlett, W. (2018). *Economic Reforms in Serbia and Prospects for Economic Recovery and Growth*. In: (eds. Osbild, R. & Bartlett, W.) *Western Balkan Economies in Transition: Recent Economic and Social Developments*. Springer Publications. pp. 147-163
3. Bjelić, P. (2012). Uključenje Srbije u jedinstven spoljnotrgovinski režim Evropske unije. U: (ur. Dimitrijević, D. & Miljuš, B.) *Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije (II)*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu i Fondacija Hanns Seidel Stiftung. pp. 456-472.
4. Božić Miljković, I. (2018). Ekonomije balkanskih zemalja na početku XXI veka. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
5. Božić Miljković, I. (2018). Economic Cooperation Between Serbia and the Member States of the Eurasian Economic Union: Constraints and Potentials. *Eurasian Journal of Business and Economics* 11(22), 105-121.
6. Božić, M. (2009). Deindustrijalizacija zemalja u tranziciji i njene ekonomske posledice. *Teme* 33(2), 423-442.
7. European Delegation in Serbia: *Agri-Food Trade Statistical Factsheet*. EU Agri-Food Trade with Serbia.
8. Ignjatijević, S. & Cvijanović, D. (2018). Exploring the Global Competitiveness of Agri-Food Sectors and Serbia's Dominant Presence: Emerging Research and opportunities. USA: IGI Global.
9. Latifić, I. (1997). Jugoslavija 1945-1990 (razvoj privrede i društvenih delatnosti). Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj NOB u Jugoslaviji.

10. Maletić, R. & Popović, B. (2016). Production Capacity of Family Farms in Serbia and EU Countries. *Teme*, 40(2), 807-821.
11. Marković K, Njegovan, Z, & Pejanović, R. (2018). Former and Future Reforms of Common Agricultural Policy of the European Union. *Ekonomika poljoprivrede* 59(3), 483-498.
12. Matkovski, B, Kalaš, B, Zekić, S. & Jeremić, M. (2019). Agri-Food Competitiveness in South East Europe. *Outlook on Agriculture*, 48(4), 326-335.
13. Međak, V. (2018). Effects of Stabilization and Association Agreements and CEFTA 2006 on WB6 European Integration and Regional Cooperation: Achievements and Ways Forward. Belgrade: European Movement in Serbia and Embassy of Federal Republic of Germany in Belgrade.
14. Radović, G. (2009). Podrška države u funkciji finansiranja poljoprivrede. *Agroekonomika*, 41-42, 69-79.
15. Ristić L. & Obradović S. (2015). *Mogućnosti i ograničenja izvoza agrarnih proizvoda Republike Srbije na tržište EU*. u: (red. Jakšić, M, Stojanović Aleksić, V. & Mimović, P.) Ekonomsko-socijalni aspekti priključivanja Srbije Evropskoj uniji. pp. 93-103.
16. Ristić, L, Bošković, N. & Despotović, D. (2019). Održivi integralni razvoj poljoprivrede i turizma u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 21(1), 57-74.
17. Simonović, Z, Mihailović, B, & Ćurčić, N. (2017). Struktura poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji prema površini poljoprivrednog zemljišta. *Poslovna ekonomija*, 11(2), 247-259.
18. Stefanović, R. & Bročić, Z. (2012). Kvalitet kao determinanta rasta izvoza poljoprivredno prehrambenih proizvoda Republike Srbije FQ 2012 – Festival kvaliteta, A267-A273. Dostupno na: <http://www.cqm.rs/2012/cd1/pdf/39/33.pdf> (accessed on 2 Aug 2019)
19. Ševarlić, M. (2001). Posledice NATO agresije u poljoprivredi i prehrambenoj industriji SR Jugoslavije. *Ekonomika poljoprivrede* 47(1-4), 3-16.
20. Udovički, K, Medić, P, & Avlijaš, S. (2019). Competitiveness of Serbia's Economy in the Context of New Global Economy: Opportunities and Threats. Belgrade: Public Policy Research Center.
21. Wigier M. i Kowalski A. (2018). The Common Agricultural Policy of the European Union – the Present and the Future. EU Member States Point of View. Warsaw: Institute of Agricultural and Food Economics.

22. <https://cep.org.rs/en/blogs/gmo-whats-the-catch/> (accessed on 30 Jul 2019)
23. <http://www.pks.rs> (accessed on 18 Jul 2019)
24. <http://www.makroekonomija.org> (accessed on 2 Aug 2019)
25. <https://europa.rs/serbia-and-the-eu/trade/serbia-eu-trade-in-agriculturalproducts/?lang=en> (accessed on 17 Jul 2019)

Рад је примљен: 16.09.2019.

Рад је прихваћен за штампу: 20.11.2019.

УЛОГА ЈАВНОГ СЕКТОРА И ПОСЛОВНИХ УДРУЖЕЊА ИЗ ОБЛАСТИ ТУРИЗМА У РАЗВОЈУ ГРАДСКОГ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

THE ROLE OF THE PUBLIC SECTOR AND BUSINESS TOURIST ASSOCIATIONS IN THE URBAN TOURISM DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Милена Подовац¹

Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у
Врњачкој Бањи, Република Србија

Сажетак: У овом раду, дат је преглед најзначајнијих државних органа, организација и удружења са аспекта њиховог значаја и улоге у развоју градског туризма Републике Србије. Значајну улогу у развоју и промоцији понуде градског туризма Републике Србије имају Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Туристичка организација Србије, туристичке организације на локалном нивоу и разичита пословна и друга удружења из области туризма. У раду су приказани резултати емпиријског истраживања ставова испитаника, који су запослени у туристичком сектору о развоју градског туризма у Републици Србији.

Кључне речи: градски туризам, јавни сектор, туристичке организације, пословна удружења, туризам, Република Србија.

Abstract: In this paper, it was given an overview of the most important state authorities, organizations and associations in terms of their importance and role in the urban tourism development in the Republic of Serbia. The Ministry of Commerce, Tourism and Telecommunications, the Tourist Organization of Serbia, tourist organizations at the local level and various business and other associations in the field of tourism play an important role in the development and promotion of the urban tourism offer of the Republic of Serbia. The paper presents the results of an empirical study of the attitudes of respondents employed in the tourism sector on the development of urban tourism in the Republic of Serbia.

Keywords: urban tourism, public sector, tourist organizations, business associations, tourism, Republic of Serbia.

1. УВОД

Градски туризам представља значајно поље истраживања посебно од 1980-их година (Ashworth & Page, 2011) до данас када је општепознато да су градови значајне туристичке дестинације са израженим позитивним ефектима по туристичку привреду (Shoval, 2018; Giordano & Ong, 2018; Cohen & Hopkins, 2019; Wearing &

¹ milena.podovac@kg.ac.rs

Foley, 2017; Griffin & Dimanche, 2017). Од развоја масовног туризма 1960-их, градски туризам је један од најбрже растућих сегмената у земљама са развијеним економијама (Postma et al., 2017; Postma & Schmuecker, 2017; Novy & Colomb, 2019; Jojić, 2018). Градски туризам представља облик туризма мултифункционалног карактера, који својом понудом може задовољити различите потребе туриста (Подовац, 2016, стр. 1). Разлози због којих је градски туризам данас изузетно атрактиван јесте чињеница да се повећава учешће урбанизоване светске популације која је у потрази за новим искуствима и путовањима у урбане центре (Милићевић & Ђорђевић, 2016, стр. 29). Са друге стране, градски туризам је туристички производ, који утиче на економски просперитет градова (Brauckmann, 2017). Иако је значајан генератор економског раста и развоја градова, градски туризам може допринети и стварању великог притиска на градове богате културно-историјским наслеђем услед прилива великог броја туриста у градове (García-Hernández et al., 2017).

Развој градског туризма у Републици Србији заснован је на главним административним центрима, Београду и Новом Саду, који представљају препознатљиве градске дестинације. Процес развоја градског туризма у Републици Србији подразумева постојање и деловање одређених државних органа, организација и удружења, који се у овај процес укључују како би првенствено пружиле подршку субјектима туристичке привреде, који учествују у задовољењу потреба туриста. Развој градског туризма Републике Србије и градова, који имају адекватно конципиран и пласиран производ градског туризма, подразумева укључивање институција и организација из јавног сектора као што су ресорсно Министарство и туристичке организације на националном, регионалном и локалном нивоу, удружења туристичке привреде (хотелијери, ресторатери, туристичке агенције, организатори путовања и др.) и остала удружења, чије је деловање повезано са свеукупним развојем туризма у Републици Србији. Њихова улога у развоју туризма у градовима Републике Србије подразумева институционалну, финансијску и саветодавну помоћ носиоцима развоја градског туризма као и подршку у конципирању, промоцији и пласману производа градског туризма на домаћем и међународном туристичком тржишту.

2. УЛОГА ЈАВНОГ СЕКТОРА У РАЗВОЈУ ГРАДСКОГ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

На националном нивоу, кључни субјекти за развој градског туризма су Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Национална туристичка организација (ТОС) и локалне туристичке организације, које се баве управљањем и промоцијом туристичке понуде градова Републике Србије. Министарство трговине, туризма и телекомуникација обавља послове државне управе, који подразумевају: стратегију и политику развоја туризма, планирање развоја туризма у складу са развојем комплементарних привредних делатности, категоризацију туристичког места, спровођење подстицајних мера за развој туризма у земљи, истраживање туристичког тржишта, дефинисање услова за обављање туристичке и угоститељске делатности и др. (Члан 8 *Закона о министарствима*). У оквиру ресорног Министарства функционишу Сектор за туризам и Сектор туристичке инспекције. Сектор за туризам обавља послове, који се односе на спровођење Закона о туризму и Стратегије развоја туризма Републике Србије, дефинисање правне регулативе и економских мера за подстицање и унапређење квалитета туристичке понуде, истраживање и анализу стања на туристичком тржишту, спровођење категоризације у складу са Законом о туризму, предлагање мера за унапређење кадрова у туристичком сектору, анализу пројеката из области развоја туризма и друге послове из домена туризма Републике Србије (Министарство трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије, <http://mtt.gov.rs/sektori/sektor-za-turizam/>). Сектор туристичке инспекције обавља послове инспекцијског надзора над применом закона и других аката, који уређују туризам као привредну делатност, предузимања казних мера у вршењу инспекцијског надзора као и утврђивање испуњености прописаних услова за обављање туристичко-угоститељске делатности (Министарство трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије, <http://mtt.gov.rs/sektori/sektor-turisticke-inspekcije/>). Градски туризам је идентификован као један од главних туристичких производа од стране ресорног министарства доношењем Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2005-2015. и 2016-2020. године. Дефинисање ових докумената представља институционалну основу за даљи развој и унапређење понуде градског туризма у циљу остваривања економских ефеката од овог облика туризма као и у циљу изградње имиџа градова Републике Србије као дестинација градског туризма. Посматрајући микро ниво, односно појединачне носиоце понуде туризма у

градским дестинацијама Србије, улога ресорног Министарства изражена је и у дефинисању прописа за категоризацију угоститељских објеката, посебно хотела у којима најчешће туристи током посета градовима у Србији бораве. Министарство делује на развој градског туризма доношењем и спровођењем подстицајних мера кроз доделу новчаних средства за унапређење квалитета понуде градског туризма на територији Републике Србије.

2.1. Национална туристичка организација (ТОС)

Туристичка организација Србије основана је Законом о туризму из 1994. године. Она представља институционалног носиоца промоције туризма Републике Србије. Њеним оснивањем створена је организација, која се бави активностима у циљу позиционирања Србије као туристичке дестинације на домаћем и међународном нивоу истичући превасходно њене компаративне предности. Своје активности спроводи у складу са дефинисаном стратегијом развоја туризма Републике Србије. Национална туристичка организација је члан великог броја међународних организација, што је важан предуслов за успостављање сарадње у области развоја туризма на европском и међународном нивоу: Европска туристичка комисија (ЕТС), Дунавска туристичка комисија (ДТЦ), Међународне асоцијације Трансроманика и др (Званични сајт Туристичке организације Србије, <http://www.serbia.travel/pocetna.1.html>). Поред њене улоге у промоцији Србије и њених потенцијала на домаћем и међународном тржишту, ТОС координира радом туристичких организација на регионалном и локалном нивоу старајући се о томе да се стратегијски развој туризма реализује на свим нивоима. Спроводећи своје активности, ТОС блиско сарађује са ресорним Министарством у циљу дугорочно конкурентног и одрживог развоја туризма у Републици Србији.

Са аспекта развоја градског туризма у Републици Србији, ТОС обавља значајну улогу у промоцији градских дестинација на домаћем и међународном туристичком тржишту у циљу привлачења туриста, повећања прихода од туризма и изградње имица градова као атрактивних туристичких дестинација. У промоцији градског туризма Србије, ТОС усмерава своје активности према кључним носиоцима развоја овог облика туризма, Београду и Новом Саду. Своје промотивне активности, када је реч о градском туризму, ТОС обавља путем различитих средстава комуникације почевши од традиционалних (штампа, телевизија и др.) до савремених средстава комуницирања са циљним тржиштем (интернет, друштвене мреже,

блогови и др.). Својим промотивним кампањама („Моја Србија“, „52 викенда у Србији“ и др.), ТОС презентује потенцијалним туристима из земље и иностранства туристичке потенцијале градова Србије наглашавајући њихове компаративне предности. У развоју градског туризма, национална туристичка организација даје свој допринос наступима на међународном сајмовима, који су најбољи начин за успостављање сарадње са великим организаторима путовања са циљем повећања броја иностраних туриста у градовима. Током 2017. године, туристичка понуда Србије је презентована на 19 сајамских манифестација у земљи и иностранству са циљем унапређења препознатљивости Србије и њених дестинација на ширем тржишту и повећања економских ефеката од развоја туризма (Туристичка организација Србије, 2016, стр. 17.) Поред тога, истраживањем туристичког тржишта, ТОС указује носиоцима понуде градског туризма на потенцијална емитивна тржишта као и на актуелне трендове у развоју градског туризма. Улога ТОС-а у развоју градског туризма Србије обухвата и стручну помоћ локалним туристичким организацијама у дефинисању и реализацији различитих пројеката и програма развоја туризма као и пружање помоћи у остваривању сарадње са туристичким организацијама ван граница Србије.

2.2. Локалне туристичке организације

Локалне туристичке организације у Републици Србији основане су на нивоу појединих туристичких места и према Закону о туризму представљају јавне службе или привредна друштва, које је формирано за обављање делатности у области развоја туризма (Члан 41 *Закона о туризму*). Примарна функција локалних туристичких организација односи се на активности промоције туристичке понуде дестинације. Са аспекта развоја градског туризма у појединим дестинацијама Србије, локалне туристичке организације имају кључну улогу у промоцији и пласману овог туристичког производа како би привукле већи број туриста из других земаља и омогућиле заузимање конкурентске позиције на тржишту. Поред тога што планирају и реализују промотивне активности, локалне туристичке организације у градовима организују манифестације различитог садржаја утичући тако на повећање туристичког промета. Туристичке организације на нивоу градова Републике Србије наступају на међународним сајмовима настојећи тако да повежу пружаоце туристичких услуга са организаторима путовања како би у своју понуду путовања уврстили и домаће градске дестинације.

Један од репрезентативнијих примера развоја градског туризма је град Београд, који има посебну организациону јединицу у виду градске туристичке организације, чији је примарни задатак промоција туристичких вредности овог града. Туристичка организација Београда функционише са циљем изградње имица града као лидерске дестинације у земљи и региону, развоја туристичког производа на принципима одрживости као и повезивања носилаца туристичке понуде града. Једна од примарних активности ТОБ-а обухвата представљање туристичке понуде Београда на значајним међународним сајмовима ван граница земље (Институт економских наука, 2008, стр. 123-124). Туристичка организација Ниш обавља активности развоја и унапређења туризма на територији града Ниша и организацију информативних служби у граду. Активности, које ова организација обавља, а значајне су за развој градског туризма, односе се на припрему и дистрибуцију информативно-пропагандног материјала, промоцију туристичке понуде на сајмовима у земљи и иностранству, организацију манифестација (обележавања 1700 година од доношења Миланског едикта, Међународни сајам туризма и активног одмора, градска слава, музички фестивали и др.) и сл. Туристичка организација града Ниша је подељена на управу и три туристичка информативна центра, чије се активности односе на пружање информација туристима, поделу информативно-пропагандног материјала, продају сувенира и других предмета. Ова организација од 2012. године спроводи пројекат у виду локалног волонтерског центра тзв. *Niš greeters*, који представљају неформалне туристичке водиче који воде групе туриста у обилазак града. Циљ овог пројекта је успостављање позитивног имица града Ниша (Град Ниш, 2017, стр. 23).

Сличан принцип функционисања примењује Градска туристичка организација Крагујевца (ГТО Крагујевца), која промовише његову туристичку понуду. Туристички информативни центар формиран је 1980-их година и његове активности се односе на праћење туристичког промета, пружање информација туристима о смештају и туристичким атракцијама. ГТО Крагујевца и туристички информативни центар, омогућавају туристима услугу водичке службе у циљу обиласка града и презентације његове понуде (Градска туристичка организација Крагујевца, <http://gtokg.org.rs/srb>). Туристичка организација града Новог Сада учествује у активностима, које су усмерене према развоју града као туристичке дестинације изузетног природног и антропогеног потенцијала. Главни циљ деловања Туристичке организације Новог Сада је промовисање туристичких потенцијала града и заузимања

конкурентске позиције на домаћем и међународном туристичком тржишту (Туристичка организација града Новог Сада, <http://novisad.travel/cp>).

3. ПОСЛОВНА УДРУЖЕЊА ИЗ ОБЛАСТИ ТУРИЗМА

Национална асоцијација туристичких агенција Србије (YUTA) основана је 1954. године као непрофитна организација. Чланице YUTE су организатори путовања и туристичке агенције, које послују на територији Републике Србије. Чланице YUTE, на годишњем нивоу, обаве 95% укупног домаћег и међународног организованог туристичког промета (Национална асоцијација туристичких агенција Србије, <http://www.yuta.rs/yuta/o-nama/o-nama-1>). Ова организација броји 344 чланице, односно туристичке агенције (Национална асоцијација туристичких агенција Србије, <http://www.yuta.rs/turisticke-agencije/>). YUTA обавља три групе послова, које подразумевају (Национална асоцијација туристичких агенција Србије, <http://www.yuta.rs/yuta/o-nama/o-nama-1>): иницирање системских претпоставки за стварање услова за успешно обављање туристичког промета; успостављање и одржавање комуникације са међународним организацијама у циљу међусобне сарадње туристичких агенција чланица и укључивање у међународне туристичке токове и координирање радом и обезбеђење информатичких и других предуслова за успешну сарадњу чланица YUTE. Чланице YUTE су туристичке агенције, које организују путовања у земљи и иностранству. Између осталог, баве се рецептивним туризмом продајући пакет аранжмане и појединачне туристичке услуге за боравак у градовима Републике Србије.

Пословно удружење хотелијера и ресторатера Србије (ХОРЕС) основано је 1967. године и окупља велики број хотелских и ресторатерских предузећа. Удружење има за циљ да делује као пословно удружење, које окупља хотелијере, ресторатера, казина, школе и факултете, који образују кадрове за хотелијерство, добављаче и све остале субјекте, који имају интерес да се удружују због промоције и развоја угоститељске делатности (Пословно удружење хотелијера и ресторатера Србије, <http://www.hores.rs/onama.html#>). Своје циљеве, ХОРЕС остварује кроз више активности, које обавља у континуитету: истраживање тржишта, потрошача и запослених у угоститељству, заједнички наступ на сајмовима у земљи и иностранству, заступање својих чланица, издаваштво у виду хотелских и ресторанских водича и др., едукација кадрова у хотелијерству за примену савремених

информационих технологија, повезивање хотелијера и других носилаца туристичке понуде, заступање својих чланица пред државним органима. Поред тога, ХОРЕС се бави питањима категоризације ресторана у циљу стандардизације њихових услуга. Са аспекта обезбеђивања квалитетне услуге, ХОРЕС издаје одређење брошуре и водиче у циљу лакшег сналажења туриста приликом избора услуга туристичких предузећа. Научни аспект функционисања ХОРЕС-а односи се на организацију научне конференције *Хотелска кућа* у циљу унапређења теоријских сазнања из области туризма, хотелијерства, иновација и менаџмента Пословно удружење хотелијера и ресторатера Србије, <http://www.hores.rs/onama.html#>). У оквиру Академије Хорес, реализују се програм обуке за почетнике и професионалце из хотелијерства и угоститељства кроз семинаре и курсеви, коју обухватају предавања и радионице за велики број радних позиција у овом сектору (кувари, конобари, рецепционери, посластичари и др.) (Пословно удружење хотелијера и ресторатера Србије, <http://www.hores.rs/obuka/index.html>). На овај начин, ХОРЕС помаже туристичко-угоститељским предузећима да унапреде квалитет пружања услуга. Поред тога, обуке су намењене и незапосленим лицима, како би унапређењем својих вештина, дошли до запослења. С обзиром да су хотели примарни облик смештаја у градовима Србије, главна функција ХОРЕС-а у развоју градског туризма перманентна едукација кадрова у хотелима, као и унапређење квалитета смештајне понуде заступањем чланица пред државним органима у циљу добијања финансијске, институционалне, саветодавне подршке и др.

Удружење за туризам Привредне коморе Србије функционише у склопу сектора услуга Привредне коморе Србије. Његови задаци су (Привредна комора Србије, <http://www.pks.rs/ONama.aspx?id=252&p=0&>): праћење актуелних трендова у туристичкој привреди са циљем унапређења туризма као привредне делатности; учествује у доношењу законских и других аката о туризму и да прати њихову реализацију; учествује у изради стратешких докумената, који се односе на развој туризма у Републици Србији; сарађује са ресорним Министарством како би створили повољан амбијент за пословање различитих пружалаца туристичких услуга (хотелијери, ресторатери, туристичке агенције и др.); прати и спроводи тенденције, трендове и стандарде у туризму на европском нивоу и др. Улога Удружења за туризам Привредне коморе Србије у развоју градског туризма огледа се у пружању саветодавне подршке својим чланицама, односно туристичко-

угоститељским предузећима у процесу промоције и пласмана своје понуде као и у организацији обука за њихове кадрове.

4. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У овом раду, приказани су резултати емпиријског истраживања на узорку од 65 испитаника, који су запослени у јавном сектору, туристичким организацијама и пословним удружењима из области туризма. Анкетни упитник је подељен на два дела. У првом делу упитника, постављено је 7 питања, која се односе на социо-демографске карактеристике испитаника (пол, године старости, ниво образовања и место пребивалишта) и на њихов посао (организација, радна позиција и године радног стажа). У другом делу упитника постављена су питања о степену развијености градског туризма у Републици Србији, као и о: улагањима у туристичку понуду, маркетинг, супра и инфраструктуру градова Републике Србије, утицају улагања у промоцију на позицију градова Републике Србије на туристичком тржишту и о значају стратешких докумената за развој градова Републике Србије као туристичких дестинација. Одговори испитника су прикупљени слањем електронског упитника на и-мејл адресе испитаника док су прикупљени одговори обрађени у статистичком пакету SPSS23.

Табела 1.: Узорак истраживања – први део

Варијабле	Одговори испитаника	Број испитаника	Број испитаника у %	Арит. средина	Станд. девијација
Пол	Мушки	17	26,2	1,74	,443
	Женски	48	73,8		
Године старости	18-25	1	1,5	3,02	,893
	26-35	19	29,2		
	36-45	26	40		
	46-55	16	24,6		
	56 и више година	3	4,6		
Ниво образовања	Средња школа	3	4,6	3,09	,785
	Виша школа	8	12,3		
	Факултет	34	52,3		
	Мастер/Магистар/Доктор наука	20	30,8		
Место пребивалишта	Београд	30	46,2	2,74	1,890
	Нови Сад	6	9,2		
	Крагујевац	5	7,7		
	Ниш	3	4,6		
	Остали градови	17	26,2		
	Без одговора	4	6,2		

Извор: Резултати истраживања

У истраживању је учествовало 48 испитаника женског пола (73,8%) и 17 испитаника мушког пола (26,2%). Највећи број испитаника спада у групу испитаника старости 36-45 година (26 испитаника, односно 40% од укупног броја испитаника). Према степену образовања, највећи број испитаника се изјаснио да има завршене основне академске студије (34 испитаника или 52,3%). Највећи број анкетираних испитаника изјаснио се да живи у Београду, односно 30 испитаника или 46,2%. Под опцијом *Остали градови* сврстани су градови за које се мањи број испитаника изјаснио да су њихова места сталног пребивалишта (Краљево, Крушевац, Зрењанин, Алибунар, Трговиште и др.) (Табела 1).

Табела 2. Узорак истраживања – други део

Варијабле	Одговори испитаника	Број испитаника	Број испитаника у %	Арит. средина	Станд. девијација
Организација у којој су испитаници запослени	Ресорно министарство	8	12,3	2,89	1,106
	ТОС	10	15,4		
	ЛТО	35	53,8		
	Туристички инфо центар	7	10,8		
	Пословна удружења из области туризма	3	4,6		
	Остало	2	3,1		
Радна позиција у организацији	Директор/заменик директора	9	13,8	2,75	1,323
	Саветник/сарадник	25	38,5		
	Извршилац на пословима туризма	16	24,6		
	Државни службеник	5	7,7		
	Сеф/Менаџер одељења/сектора	8	12,3		
	Без одговора				
Године радног стажа	До годину дана	2	3,1	3,57	1,357
	1-6	12	18,5		
	7-12	22	33,8		
	13-18	14	21,5		
	19-24	6	9,2		
	Више од 24	9	13,8		

Извор: Резултати истраживања

У табели 2., приказани су одговори испитаника на питања о организацији у којој су запослени, радној позицији и годинама радног стажа. Од укупног броја анкетираних, 35 испитаника односно 53,8% се изјаснило да ради у туристичким организацијама на локалном нивоу (Београд, Нови Сад, Ниш, Крагујевац и други градови). Поред тога, 10 испитаника или 15,4 изјаснило се да ради у Туристичкој организацији Србије (ТОС), док је 8 испитаника или 12,3% запослено у Министарству трговине, туризма и телекомуникација. Под опцијом *Остало* два испитаника су навела да су запослени у Министарству културе. Највећи број испитаника (25 испитаника или 38,5%) ради на позицијама саветника или сарадника, док је 16 испитаника (24,6%) запослено на позицији извршиоца на пословима, који су повезани са туризмом. Највећи број испитаника (22 испитаника или 33,8) ради у туризму од 7 до 12 година.

5. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Испитаницима је постављено питање о степену развијености градског туризма у Републици Србији, на које су давали одговор помоћу Ликертове мерне скале (1- Високо неразвијен 5- Високо развијен. Од укупног броја испитаника њих 40 односно 61,5% сматра да је овај облик туризам високо развијен у Републици Србији.

Табела 3.: Одговори испитаника на питање о степену развијености градског туризма у Републици Србији

Одговор	Број испитаника	Проценат	Кумулативни проценат
Делимично неразвијен	8	12,3	12,3
Ни развијен ни неразвијен	11	16,9	29,2
Делимично развијен	40	61,5	90,8
Високо развијен	6	9,2	100,0
Укупно	65	100,0	

Извор: Резултати истраживања

Испитаницима је постављено питање да оцене улагање у туристичку понуду, маркетинг, супра и инфраструктуру градова Републике Србије. Од укупног броја испитаника, њих 26 или 40% изјаснио се да су поменута улагања на незадовољавајућем нивоу, док 19 испитаника (29,2%) нема јасно дефинисан став о томе. Од укупног броја, 17 испитаника (26,2%) заступа став да се довољно улаже у туристичку понуду, супра и инфраструктуру, односно да је на задовољавајућем нивоу, док најмањи број испитаника (3

испитаника или 4,6%) сматра да су улагања у потпуности незадовољавајућа.

Табела 4.: Одговори испитаника на питање о улагању у туристичку понуду, маркетинг, супра и инфраструктуру градова Републике Србије

Одговор	Број испитаника	Проценат	Кумулативни проценат
У потпуности незадовољавајуће	3	4,6	4,6
Незадовољавајуће	26	40	44,6
Немам јасно дефинисан став	19	29,2	73,8
Задовољавајуће	17	26,2	100
Укупно	65	100,0	

Извор: Резултати истраживања

Од укупног броја анкетираних, 32 испитаника (49,2%) сматра да улагања у промоцију и учешће на сајмовима делимично утичу на позицију градова Републике Србије на туристичком тржишту. Са друге стране, 28 испитаника или 43,1%, сматра да улагања у промоцију и у сајмове у потпуности утиче на позицију градова на туристичком тржишту. Најмањи број испитаника заступа став да улагања у промоцију и учешће немају утицај на позицију градова Републике Србије на туристичком тржишту (1 испитаник или 1,5%), сматра да нема утицаја, односно да нити утичу нити не утичу на позицију градова на туристичком тржишту (4 испитаника или 6,2%).

Табела 5.: Одговори испитаника на питање о утицају улагања у промоцију на позицију градова Републике Србије на туристичком тржишту

Одговор	Број испитаника	Проценат	Кумулативни проценат
Не утиче	1	1,5	1,5
Нити утиче нити не утиче	4	6,2	7,7
Делимично утиче	32	49,2	56,9
У потпуности утиче	28	43,1	100,0
Укупно	65	100,0	

Извор: Резултати истраживања

На питање *Да ли су стратешка документа (стратегије, мастер планови, програми развоја, акциони планови и др.), значајна за развој градова Републике Србије као туристичких дестинација?*, највећи број испитаника (39 испитаника или 60%) заступа став да су стратешка документа делимично значајна за развој градова

Републике Србије као туристичких дестинација. Од укупног броја анкетираних, 14 испитаника (21,5%) сматра да су стратешка документа најзначајнија, док 7 испитаника или 10,8% сматра да нису значајна ни незначајна за развој градова као туристичких дестинација. Најмањи број испитаника (5 испитаника или 7,7%) се изјаснио да стратешка документа нису значајна за развој градова Републике Србије.

Табела 6.: Одговори испитаника на питање о значају стратешких докумената за развој градова Републике Србије као туристичких дестинација

Одговор	Број испитаника	Проценат	Кумулативни проценат
Нису значајни	5	7,7	7,7
Ни значајни ни незначајни	7	10,8	18,5
Делимично значајни	39	60	78,5
Најзначајнији	14	21,5	100,0
Укупно	65	100,0	

Извор: Резултати истраживања

ЗАКЉУЧАК

У овом раду, анализирани су различити субјекти и њихова улога у развоју градског туризма Републике Србије. Анализирана је улога државних органа у развоју градског туризма, односно Министарства трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије, као и туристичких организација на националном и локалном нивоу. Министарство трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије и туристичке организације као парадржавни органи имају значајну улогу у развоју градског туризма првенствено када је реч о доношењу правних аката, дефинисања стратешких докумената, финансирању туристичке инфра и супраструктуре као и у изради и реализацији промотивних кампања које промовшу туристичку понуду градова Републике Србије. Различита пословна удружења окупљају људе из професија, који су директно и индиректно укључени у процес развоја, промоције и пласмана понуде градског туризма Републике Србије.

У спроведеном емпиријском истраживању, учествовали су испитаници, који су запослени у туристичком сектору Републике Србије. Резултати истраживања показали су да највећи број испитаника сматра да је градски туризам високо развијен у Републици Србији. Поред тога, резултати истраживања су показали да:

- велики број испитаника сматра да се недовољно улаже у туристичку понуду, маркетинг, супра и инфраструктуру градова Републике Србије (26 испитаника или 40% од укупног броја анкетираних).
- највећи број испитаника (32 испитаника или 49,2%) сматра да улагања у промоцију и учешће на сајмовима делимично утичу на позицију градова Републике Србије на туристичком тржишту.
- највећи број испитаника сматра да стратешка документа делимично значајна за развој градова Републике Србије као туристичких дестинација (39 испитаника или 60%).

Ограничење спроведеног истраживања огледа се у скромном броју испитаника. У будућим истраживањима би требало проширити истраживање на већи број испитаника. Такође се препоруке за будућа истраживања односе на истраживање ставова запослених предузећа туристичк привреде и комплементарних привредних делатности о развоју градског туризма у Републици Србији.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ashworth, G.J., & Page, J. S. (2011). Urban Tourism Research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 32 (1), 1-15.
2. Brauckmann, S. (2017). City tourism and the sharing economy – potential effects of online peer-to-peer marketplaces on urban property markets. *Journal of Tourism Futures*, 3(2), 114-126.
3. Cohen, S. A., & Hopkins, D. (2019). Autonomous vehicles and the future of urban tourism. *Annals of tourism research*, 74, 33-42.
4. García-Hernández, M., la Calle-Vaquero, D., & Yubero, C. (2017). Cultural heritage and urban tourism: Historic city centres under pressure. *Sustainability*, 9(8), 1346.
5. Giordano, E., & Ong, C. E. (2017). Light festivals, policy mobilities and urban tourism. *Tourism Geographies*, 19(5), 699-716.
6. Griffin, T., & Dimanche, F. (2017). Urban tourism: the growing role of VFR and immigration. *Journal of Tourism Futures*, 3(2), 103-113.
7. Град Ниш (2017). *Програм развоја туризма града Ниша са акционим планом за период 2018-2022*. Ниш.
8. Институт економских наука, Београд (2008). *Стратегија развоја туризма града Београда*.

9. Jojić, S. (2018). City Branding and the Tourist Gaze: City Branding for Tourism Development. *European Journal of Social Science Education and Research*, 5(3), 150-160.
10. Милићевић, С., & Ђорђевић, Н. (2016). Главни градови као туристичке дестинације. *Менаџмент у хотелијерству и туризму*, 4(1), 21-30.
11. Novy, J., & Colomb, C. (2019). Urban tourism as a source of contention and social mobilisations: A critical review. *Tourism Planning & Development*, 16(4), 358-375.
12. Подовац, М. (2016). Градски туризам као развојна шанса туризма града Крагујевца. *Часопис за економију, менаџмент и праксу БизИнфо (Блаце)*, 7(2), 1-13.
13. Postma, A., Buda, D. & Gugerell, K. (2017). The future of city tourism. *Journal of Tourism Futures*, 3(2), 95-101.
14. Postma, A., & Schmuecker, D. (2017). Understanding and overcoming negative impacts of tourism in city destinations: conceptual model and strategic framework. *Journal of Tourism Futures*, 3(2), 144-156.
15. Shoval, N. (2018). Urban planning and tourism in European cities, *Tourism Geographies*, 20(3), 371-376.
16. Туристичка организација Србије. (2016). *Програм рада са финансијским планом за 2017. годину*.
17. Wearing, S. L., & Foley, C. (2017). Understanding the tourist experience of cities. *Annals of Tourism Research*, 65, 97-107.
18. Закон о министарствима ("Сл. гласник РС", бр. 44/2014, 14/2015, 54/2015, 96/2015 - др. закон и 62/2017)
19. Закон о туризму ("Сл. гласник РС", бр. 17/2019)

Интернет извори:

1. Градска туристичка организација Крагујевца, <http://gtokg.org.rs/srb/>, (Приступљено 25.01.2018.)
2. Министарство за трговину, туризам и телекомуникације Републике Србије, <http://mtt.gov.rs/> (Приступљено 02.02.2018.)
3. Национална асоцијација туристичких агенција Србије, <http://www.yuta.rs/> (Приступљено 14.04.2019.)
4. Пословно удружење хотелијера и ресторатера Србије, <http://www.hores.rs/>, (Приступљено 24.04.2019.)
5. Привредна комора Србије, <http://www.pks.rs/>, (Приступљено 14.04.2019.)
6. Туристичка организација града Новог Сада, <http://novisad.travel/cp/>, (Приступљено 25.01.2018.)

7. Званични сајт Туристичке организације Србије,
<http://www.serbia.travel/pocetna.1.html>, (Приступљено
22.02.2018.)

Рад је примљен: 22.01.2020.

Коригована верзија рада је примљена: 22.03.2020.

Рад је прихваћен за штампу: 25.03.2020.

EXPATRIATION OF ATHLETES AND THE THEORY OF INTERCULTURAL ADJUSTMENT

Ivan Wallan Tertuliano¹

Adventist University, São Paulo, Brazil

Bruna Alves Santana²

Adventist University, São Paulo, Brazil

Vivian de Oliveira³

University Center IESB, Brasilia, Brazil

Abstract: *Cultural shock may be one of the greatest difficulties encountered by athletes and employees who choose to live and work in other countries. Therefore, the objective of this essay was to conceptualize the theory of intercultural adjustment and to point out proposals for the use of theory in the process of sports expatriation. For this, it was based on the methodological design of a qualitative research on the perspective of documentary analysis. As main reflections of this essay, the lack of an adequate cultural adjustment process for athletes and employees who are subject to living in another country is emphasized, in addition to the importance of the family in this process. Therefore, it also highlights the relevance that expatriates are submitted to a preparation process, either by psychological, social, economic and cultural bias, so that changes are faced in the best possible way, highlighting the importance of Intercultural Psychology.*

Keywords: *Intercultural adjustment, Expatriation, Migration, Intercultural Psychology*

1. INTRODUCTION

Tylor (1920) defined culture as the set of beliefs, knowledge, art, morals, rules and laws, customs and all habits created by individuals of a society. With a globalized and increasingly connected world, thanks to the internet, cultural abysses seem to diminish, but the particularities of each society can still be a challenge for the subject who experiences living in an environment different from the one he knows.

In the case of this challenge, expatriation can be cited. Expatriation can be defined as moving people to countries that they do not have citizenship, that is, it is the act of changing countries, state and city in order to be able to continue life with regard to studies and work, for example (Tertuliano, Oliveira, Pavlović, & Machado, 2018; Tertuliano, 2018; Tertuliano, Oliveira, & Santana, 2019). In this way, Andreff (2010) corroborates the definition exposed by pointing out that people leave a country, state or city in search of new opportunities, jobs, cultures, etc. For athletes, often act outside of their countries of origin is one of the goals for

¹ Corresponding author. ivanwallan@gmail.com

² brunasantna@gmail.com

³ vivian_oliveira58@hotmail.com

their careers, a dream, but not so this ceases to be a complicated process and full of difficulties (Tertuliano, Oliveira, Pavlović, & Machado, 2018; Tertuliano, Machado, Deutsch, Montiel, & Bartholomeu, 2018; Tertuliano, Montiel, Deutsch, & Machado, 2019; Tertuliano, Oliveira, & Santana, 2019).

All expatriations and repatriations, in the sporting context or outside it, fall on the obstacles of social and cultural adjustment of the expatriate, being important the investigation about this phenomenon (González & Oliveira, 2011), called intercultural adjustment. Intercultural adjustment is related to the facilities and difficulties found by those professionals who venture to live in a country other than its origin, relating to the process of adaptation to this new reality (Lee & Vorst, 2010; Sousa, 2014). For this adjustment to be successful in the sports environment there are factors that must be considered, which will be presented in this text.

Thus, the aim of this essay was to conceptualize the theory of intercultural adjustment and to point out proposals for the use of theory in the process of sports expatriation. In order to present and propose academic-professional postures, this essay aimed to bring a direction, in which classical and contemporary studies were used to weave on the theme providing a greater radius of reflection. Thus, it was based on the methodological design of a qualitative research on the perspective of documentary analysis (Marconi & Lakatos, 2017).

2. EXPATRIATION - INTERCULTURAL ADJUSTMENT

The literature suggests different definitions of cultural adjustment (Lee & Vorst, 2010; Sousa, 2014). For Lee & Vorst (2010) it is the ease or difficulty that the person finds in personal and professional relationships in the other country. Sousa (2014) defines intercultural adjustment as a process of adaptation to a new life and work in another culture, involving daily routines, housing, food, health, cost of living and interaction with people from the new country.

Intercultural adjustment can be influenced by the prior experience of expatriation, individual characteristics of the expatriate, level of cultural difference of the country of origin and the country of destiny and adjustment of the family (Black et al., 1991). Black et al. (1991) propose three dimensions for intercultural adjustment: adaptation to work, general adaptation and adaptation regarding interaction. The adaptation to the work corresponds to the degree to which the expatriate adjusts to his role in the company, that is, the necessary adjustments to adapt to work patterns, leadership and professional relationships in the company, abroad.

The general adaptation concerns the degree of adjustment, from the expatriate, the conditions of the welcoming country, such as temperature, food, transportation, shopping, fun and life in general. Finally, the adaptation regarding interaction corresponds to psychological comfort related to the relationship with people beyond the work environment, that is, how is the communication between expatriate and people of the new country and how people welcome it.

Tucker, Bonial, & Lahti (2004) propose six factors for intercultural adjustment: (1) *Acceptance of foreign culture* – refers to the expatriate's acceptance of the culture of the new country, respecting local customs and traditions; (2) *Knowledge of the country and culture* – it is worth knowing the host country, its history, but also the current reality of it; (3) *Intercultural adjustment of the way of life* – adaptation of the way of life, managing, on the one hand, to continue to develop in the host country the activities he likes most, but also, on the other hand, to practice activities characteristic of that country; (4) *Interaction with natives* – interaction with the natives, both at work and in leisure time; (5) *Communication* – learning of local language, including understanding non-verbal communication; (6) *Affection/Emotion* – concerns the feeling of well-being and empathy towards the host country population.

When expatriates know a new culture, they face new values and behaviors, and may feel a sense of confusion and nervousness, the result of new cultural and social patterns. This reaction is called cultural shock (Pereira, Pimentel, & Kato, 2005). Thus, it is necessary to adapt to the new culture and the new way of living (Black et al., 1991).

The literature points to the direction of cultural shock, as magnitude, to be related to cultural differences. Thus, the greater the cultural differences, the greater the cultural shock (Black et al., 1991; Martins, 2011; Pereira et al., 2005).

Black et al. (1991) suggest some characteristic manifestations of cultural shock: (a) Feeling of anxiety, confusion, tension, frustration and impatience; (b) Sense of loss of dominance of a situation; (c) Insomnia, stomach pains and headaches; (d) Fatigue, excessive concern with hygiene and the use of drugs and alcohol; (e) Feeling of loss and deprivation.

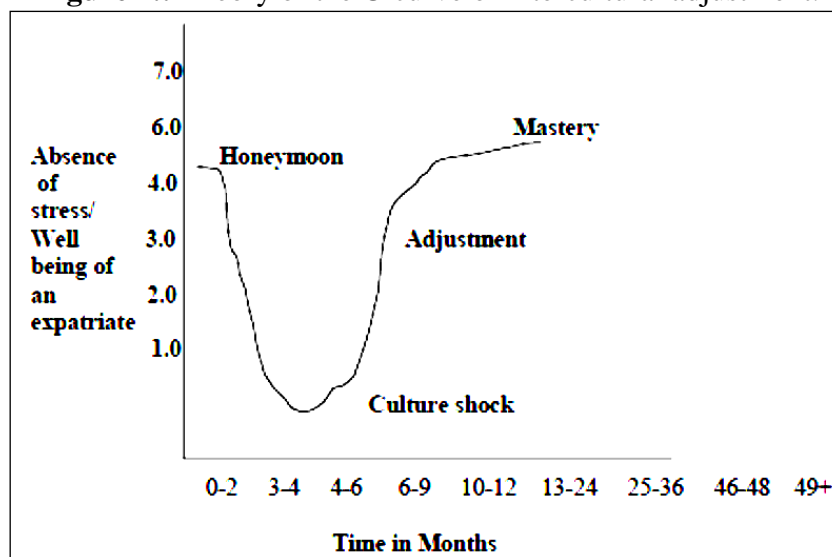
A relatively recent area, which appears around 1970, but with characteristics that can give the necessary support in the process of intercultural adjustment is intercultural psychology. Intercultural Psychology is concerned with understanding individuals from different cultures through the use of measurement methods that are equivalent to the cultures considered (Angelini, 2007). Within the skills that intercultural psychology develops with the process of intercultural adjustment, we have, as an example, to develop creativity and intelligence in the face of

unexpected situations, adapt to different contexts in a way emotional, cognitive and social, among others (Sebben, 2009).

For a more balanced intercultural adjustment, it is necessary to adapt to a new context, which refers to the concept of cultural intelligence: ability to solve problems and adapt to different situations (Lee & Sukoco, 2010). For Earley & Ang (2003) cultural intelligence is a multifactorial construct, composed of 4 aspects: (1) *Cognitive*, which relate to the knowledge of different cultures, in relation to norms, cultural and practical conventions; (2) *Metacognitive*, involving mental processes of capturing and understanding the new cultural environment; (3) *Motivational*, who refer to the subject's desire to interact with the people of the new place and adapt to the new place; (4) *Behavioral*, that involves the ability to exhibit adaptive behaviors such as accent, tone of voice, verbal expressions, etc. (Kumar, Raduan, & Subramaniam, 2008; Lee & Sukoco, 2010).

The degree of adaptation, the mode of adaptation and the facets of adjustment are decisive for the success of expatriation. Thus, intercultural adjustment occurs over a certain period of time, which presents a provision in the form of "U curve" (Araujo & Nunes, 2012; Black et al., 1991; Ching-Hsiang & Hung-Wen, 2008; Sousa, 2014). Back et al. (1991) have a set of stages for intercultural adjustment. These phases assume a U-shaped curve and emphasize the stages of adaptation to the new country (Figure 1).

Figure 1.: Theory of the U curve of intercultural adjustment.

Source: Black et al. (1991).

According to the Theory of the "U Curve", intercultural adjustment can be characterized by four phases or stage: honeymoon, cultural shock

and adaptation and control (Black et al., 1991). In the honeymoon phase, enchantment occurs and glimpse scans of the new country and culture, that is, feeling identical to that of a tourist. This period may range from 2 weeks to a few months (González & Oliveira, 2011; Pereira et al., 2005; Sousa, 2014).

In the phase of cultural shock, disappointment occurs, the family begins to feel uncomfortable with daily life in the new country. At this stage, expatriates and families perceive differences in habits, triggering rejection reactions to the new culture. Feelings of loneliness, discomfort and disillusionment can cause anxiety, stress and premature return. This phase lasts, on average, from three to nine months (Black et al., 1991).

In the adaptation phase, family members feel comfortable and accept the new culture, understanding the behavior of the natives. At this stage, family members learn new behaviors and habits of the new culture. This phase occurs, on average, between the sixth and twelfth month (Black et al., 1991; Pereira et al., 2005). In the last phase, the control phase, the expatriate and his family start to like the culture and its daily routines, being able to live effectively in the new country. This phase usually occurs after the tenth month (Rego & Cunha, 2009; Sousa, 2014).

In this process of intercultural adjustment, acculturation, especially in the cultural shock phase, is one of the determining factors for the success of the (Pereira et al., 2005). Acculturation can be interpreted as an understanding of culture, through the direct and continuous contact of groups and individuals from other cultures (Tertuliano, 2016).

According to Downes, Varner, & Hemmasi (2010), the greater the individual's acculturation in relation to language, customs, attitudes and behaviors, the better the insertion of this individual into a new culture and, consequently, the greater the adaptation and success of the expatriate. However, changes in the formation of the "U curve" may occur due to situational and individual factors, affecting the adaptation pattern and generating oscillations in certain phases (Rego & Cunha, 2009).

Based on the above, Pereira et al. (2005) propose four guidelines for the relations between cultural groups: (1) *Integration* – interest in the culture of the other group, but preserving the norms of culture itself; (2) *Assimilation* – interest in the culture of the other group, but not preserving the norms of culture itself; (3) *Separation* – preservation of the norms of culture itself, refusing the culture of the other group; (4) *Marginalization* – not preservation of the norms of culture itself and refusal to culture of the other group.

In the sporting field, the change of environment, club, city, nation, language and culture is something that brings some discomfort, insecurity, and can generate the return of the athlete (repatriation) and psychological

problems (Brandão, Magnani, Tega, & Medina, 2013). The distance from home brings with it some consequences, such as lack of family, appetite and sleep disorders, depression, sadness, physical problems, stress elevation, mental exhaustion etc.

These causes are largely caused by the uncertainty of the new culture, and by an expectation influenced by anxiety and stress (Brandão et al., 2013). The family often suffers from the athlete, these consequences of expatriation, especially wives and children (Brandão et al., 2013).

The lack of preparation of the athlete, to leave the country is evident. According to the Brazilian Football Confederation (2016), in 2006, of the 851 players who went to foreign teams, 311 returned to Brazil in less than a year; in 2008, of the 1,176 players who went to foreign teams, 659 returned to Brazil in less than a year; and in 2010, of the 1,029 players who went to foreign teams, 683 returned to Brazil in less than a year, a figure of 66% of players who left the country. For Brandão et al. (2013), players who develop a better ability to adapt to new cultures stand out to others, enabling greater success in this process. Success in the expatriation process is important for player performance on the pitch.

Brandão et al. (2008) and Brandão & Machado (2007) affirm that due to the context it is very difficult to transition to expatriates, because expatriation of athletes brings consequences not pleasant to him. In some cases, the expatriation process is related to family distance, loneliness, helplessness, new rules, fear, anguish, etc. (Brandão et al., 2013).

Within this scenario, the Intercultural adjustment model of Back et al. (1991) can be useful. According to the model, a good anticipatory adaptation facilitates the future adaptation to the new country. According to the model proposed by the authors, individual and organizational factors are responsible for anticipatory adaptation. The authors understand by anticipatory adaptation, the preparation training that is carried out before leaving for international migration, still in the country of origin.

Individual factors from the Back et al. (1991) model include three elements: (1) formation; (2) experience related to previous work; (3) Expectations. As for adapting to the new country of destination, the model presents four influencing categories: (1) individual factors; (2) work-related factors; (3) organizational factors; (4) factors considered unrelated to work.

Individual factors are linked to the nature of the person and are facilitators, or not, adaptation to the new country. Thus, the more developed individual skills, the easier the adaptation will be. The work-related factors correspond to the possibility of the expatriate performing his role in the new country clearly. Organizational factors point to a greater degree of adaptation difficulty when there are possible differences between

organizational cultures and the practices adopted by the company in the subsidiary. Finally, the factors not related to work point to the more pronounced the cultural differences between countries, the greater the difficulty of adaptation.

3. INTERCULTURAL ADJUSTMENT IN THE SPORTING CONTEXT

In the field of sport, there is a great transition of athletes between countries with different cultures (Faggiani et al., 2016; Tertuliano, 2016, 2018; Tertuliano, Machado, Oliveira, et al., 2018), however the preparation of athletes for this phenomenon is little worked, or rather, it is not worked (Agergaard, 2008; Agergaard & Ryba, 2014; Brandão et al., 2013; Freitas, Costa Neto, Cardoso, & Ferreira, 2012; Garrido, Olmos, Arjona, & Pardo, 2012; Machado, 2013; Richardson, Littlewood, Nesti, & Benstead, 2012; Sebben, 2009; Tertuliano, 2016; Tibbert, Andersen, & Morris, 2015).

This non-preparation leads the athlete to an aculturation problem, that is, the athlete cannot adequately interpret the culture of the new club, leading the athlete to a wide set of emotional reactions, often unpleasant to the athlete (Faggiani et al., 2016; Pereira et al., 2005), like anxiety (Tibbert et al., 2015) and stress (Brandão et al., 2013), which characterizes the lack of intercultural adjustment.

In view of this, Tertuliano (2016) investigated the expatriation process in Volleyball. For this, the author aimed to investigate the factors that leads volleyball players to change countries, team and how it is their adaptation to the expatriation process. In this study, the author used athletes and former volleyball athletes, counting 68 participants, who answered a questionnaire developed according to the objectives of the study. The instrument consisted of structured questions with dichotomous answers (yes or no) or on a Likert scale. The results showed that the athletes, when they left their country of origin, had no difficulty in recognizing the culture of the new country.

Thus, the identity of the athletes was constructed in the face of identifications and differentiations, establishing psychological boundaries between personal and native limits (Machado & Hernandez, 2004). Such identifications and differentiations can be given with the knowledge of new places, which may be related to the honeymoon phase, proposed by Black et al. (1991) in the theory of the “U curve” of intercultural adjustment. According to the theory, expatriate people, at the first moment, are enchanted by the novelties of the new country and its culture, wanting to know these newness and this culture.

Regarding the cultural shock phase of theory, it seems that the athletes of the Tertuliano study (2016) did not feel this phase in a position to hinder adaptation to the new country, because the results showed no discomfort or rejection of the new culture. This information can be interpreted from the following perspective: the athletes had integration with the new culture, but did not lose their own (Pereira et al., 2005). This means that the athletes assimilated the differentiations and, with this, knew how to separate their culture from native culture, which contributed to non-discomfort in relation to living with the natives, refuting the results of other studies (Brandão et al., 2013; Freitas et al., 2012).

In relation to intercultural adjustment, it can be weaved that good coexistence with local culture is fundamental for the adaptation of the expatriate, because he feels received with hospitality and respect and, more than that, the assimilation and differentiation of cultures is relevant for the construction of mutual respect between the expatriate and the natives (Freitas et al., 2012), which can be interpreted as a necessary pillar for a good adaptation.

In the study by Tertuliano (2016) athletes demonstrated intercultural adjustment, that is, ability to adapt to the new cultural environment efficiently and sufficiently comfortably. However, this adaptation did not reduce the will of athletes returning to their country of origin. These attitudes demonstrate that athletes' family members can assist in the process of adaptation to expatriation, as the literature demonstrates (Brandão et al., 2013; Freitas et al., 2012; Machado, 2013; Rial, 2008).

According to Pereira et al. (2005), the success of expatriation has a direct relationship with the role of the family in the process of adaptation to expatriation, that is, the contact that the expatriate is expected to make with the new culture is not only a superficial contact and without insertion of the expatriate in the new culture. Thus, it is expected that the expatriate is an active agent, whose resources for action originate from his culture and that the family is one of the fundamental forces for this insertion in the new culture and exchange between cultures.

Thus, the construction of the expatriate's space of coexistence with the new culture is strengthened by the constant and remarkable presence of the elements of their origin culture, which in this case is presented by the family, which is necessary. Some studies on expatriation reinforce the argument about the importance of the family (Dowling, Festing, & Engle, 2008; Pereira et al., 2005). These studies show that the acceptance of tasks in other locations, without the transfer of family members reduces the number of adherents to the expatriation process.

Expatriates without family suffer from cultural shock more strongly than expatriates who are accompanied by their family's (Dowling et al.,

2008). In addition, these studies show that living with the natives is facilitated when there is the support of the family and that the dedication at work is greater, thus with career success. Within this perception, sending the family to the expatriate now has a fundamental role, not only in the adaptation of the same, but in the success of the task to which the expatriate was appointed (Pereira et al., 2005).

According to Sousa (2014), the family is a way for expatriates to obtain emotional stability and support in the face of new situations that may occur in the expatriation process, and can reduce adaptation problems such as anxiety, fear, loneliness, etc. There is a willingness on the part of the expatriate family to discover new cultures, new customs and new habits, which contributes to the adaptation of the expatriate in the face of socialization and intercultural adjustment.

However, this desire is common in the period of "honeymoon" of the family and the expatriate himself. The problem of the family with the expatriate is that the impacts of the cultural shock are transferred to the expatriate's family, which can generate, in this case, a cultural shock in the family. Thus, one should think with caution this process of expatriation of the family because, in this case, the athlete will be hours a day without contact with the local culture, since he will be in training at the club, which will not occur with the family. In other words, the family should be inserted into the expatriation process, but the training of the same is necessary, so that everyone, athlete and family, can adapt adequately to the expatriation process.

Often the family comes across the interruption of their personal lives, in relation to their lives with friends and daily routine (Tertuliano, Oliveira, Pavlović, et al., 2018; Tertuliano, 2016), besides having little help administering daily demands in circumstances outside the family environment to which they were used to. A possible solution to this cultural shock of the family is the training and support for the athlete's family members, since the permanence of the family contributes to the success of the expatriation process.

In this sense, some work, in order to minimize the impacts and facilitate the cultural adjustment of the expatriate and his family, are carried out by the companies (Pereira et al., 2005; Shaffer, Ferzandi, Harrison, Gregersen, & Black, 2006). These programs are based on two perspectives: (a) Work-related factors, so that the expatriate is included in the new work, setting it with the new function, degree of involvement, technical and resource limitations, local legislation, expatriation objectives, etc.; (b) Factors related to organizational culture and outside work, in order to support expatriates and their families, such as housing, school, instructions

on local services (supermarket, cinema, hospitals, etc.), instructions that help reduce distance between cultures, etc.

In addition to all this, the role of the family is of paramount importance for the success and permanence of the expatriate in the new country. Thus, Pereira et al. (2005) suggest that the expatriation process should be accompanied by training to facilitate intercultural adjustment. The authors suggest that the expatriation process should occur, respecting some criteria for its success: (a) inclusion, in the selection of expatriate candidates, of the cultural profile of the candidate's family; (b) have preference for candidates in which the family has already had contact with another culture; (c) creation of pre-expatriation programs with the inclusion of language communication training in the host country; (d) continuity of the program upon arriving in the country of destination.

Finally, it can be said that within the process of expatriation and better interculturality, intercultural psychology plays an important role, because it adds values to the athlete, values that are fundamental to emotional balance and, consequently, better adaptation to the new context. Thus, there is the eminent need for intercultural adjustment programs against expatriates, especially in the sporting context. In addition, for the success of the programs, some authors suggest that the content covered contains the rules of decorum or courtesy to be respected by the expatriate (Pereira et al., 2005), as mentioned above.

4. FINAL CONSIDERATIONS

Although globalization has made expatriation, whether in the sporting context or outside it, become increasingly common, this is not always an easy or natural process. Therefore, it is important to better understand some factors that seem to be inherent to the expatriation process, such as family longing, fear of change and other psychological factors (Brandão et al., 2013; Pontes, Ribeiro, Garcia, & Pereira, 2018; Tertuliano, 2016; Tertuliano, Oliveira, et al., 2019), because such factors may compromise the adaptation of the expatriate to the new environment and, consequently, compromise intercultural adjustment (Agergaard & Ryba, 2014; Brandão et al., 2013; Faggiani, 2017; Pontes et al., 2018; Tertuliano, Oliveira, Pavlović, et al., 2018).

In the sports context, studies indicate that some of the athletes return before their first year abroad (Brandão et al., 2013; Faggiani, 2017; Faggiani et al., 2016; Richardson, Cowan, Callaghan, & Kan, 2016; Tertuliano, 2016; Tertuliano, Machado, Deustch, et al., 2018), thus showing that they do not reach the last phase of the model proposed by Black et al. (1991) and revealing existing flaws in the process of cultural

adjustment. In addition, it is important to understand that during the process, a set of emotions can hinder the athlete's performance, causing their income to decline, which can be a big problem at the same while performing and maintaining at the club.

In addition, the training routine changes (Tertuliano, 2016; Tertuliano, Machado, Oliveira, et al., 2018; Tibbert et al., 2015), the distance from the family (Richardson et al., 2016; Tertuliano, Oliveira, Pavlović, et al., 2018; Weedon, 2011), the difficulty of the language of the new country (Richardson et al., 2012; Tertuliano, 2016; Weedon, 2011) and cultural shock (Agergaard, 2008; Agergaard & Ryba, 2014; Faggiani et al., 2016; Richardson et al., 2012; Tertuliano, Oliveira, et al., 2019; Weedon, 2011) may negatively influence the expatriation process of athletes, demonstrating that this process requires monitoring and guidance (Faggiani et al., 2016). In addition to the human factor, which is undoubtedly important, it is relevant to note that companies or clubs do not rarely invest fortunes in the transfer of the athlete or employees, and therefore care is necessary for the performance of this to be in accordance with what is expected.

The family also plays a key role in the success or failure of the cultural adjustment of an athlete or employee leaving their country (Santos, 2011). In addition to its direct influence on the expatriate, it must be considered that the family of this, who in turn abandons employment, friends, social life and other activities to follow him, also suffers those with the same difficulties, and therefore needs attention (Rodrigues, 2010).

In this sense, future studies could be paid to deepening such aspects and their interrelationships in order to enable analyses about these factors in order to be able to propose interventions and follow-ups to control such factors, in order to promote adequate intercultural adjustment.

REFERENCES

1. Agergaard, S. (2008). Elite athletes as migrants in Danish women's handball. *International Review for the Sociology of Sport*, 43(1), 5–19. <https://doi.org/10.1177/1012690208093471>
2. Agergaard, S., & Ryba, T. V. (2014). Migration and Career Transitions in Professional Sports: Transnational Athletic Careers in a Psychological and Sociological Perspective. *Sociology of Sport Journal*, 31(2), 228–247. <https://doi.org/10.1123/ssj.2013-0031>
3. Andreff, W. (2010). Why Tax International Athlete Migration? The 'Coubertobin' Tax in a Context of Financial Crisis. In J. Maguire & M. Falcous (Eds.), *Handbook on Sport and Migration: Borders, Boundaries and Crossings* (pp. 31–45). Oxon: Routledge.

4. Angelini, A. L. (2007). Psicologia Intercultural e Psicologia Educacional - Uma contribuição histórica. *Boletim Academia Paulista de Psicologia*, 27(2), 39–46.
5. Araujo, B. F. V. B., & Nunes, I. M. (2012). Inteligência Cultural, Adaptação Transcultural e Desempenho de Expatriados: um estudo por meio de Equações Estruturais. In *XXXVI Encontro do ANPAD* (pp. 1–16). Rio de Janeiro: ANPAD.
6. Black, S. J., Mendenhall, M., & Oddou, G. (1991). Toward a Comprehensive Model of International Adjustment: an Integration of Multiple Theoretical Perspectives. *The Academy of Management Review*, 16(2), 291–317. <https://doi.org/10.5465/amr.1991.4278938>
7. Brandão, M. R. F., & Machado, A. A. (2007). *Teoria e Aplicação: Coleção Psicologia do esporte e do exercício* (1st ed.). São Paulo: Atheneu.
8. Brandão, M. R. F., Machado, A. A., Medina, J. P., & Scaglia, A. J. (2008). *Futebol, psicologia e a produção do conhecimento: Coleção Psicologia do esporte e do exercício*. (4th ed.). São Paulo: Atheneu.
9. Brandão, M. R. F., Magnani, A., Tega, E., & Medina, J. P. (2013). Além da cultura nacional: o expatriado no futebol. *Revista Brasileira de Ciência e Movimento*, 21(2), 177–182. <https://doi.org/10.18511/rbcm.v21i2.4143>
10. Ching-Hsiang, L., & Hung-Wen, L. (2008). Cross-Cultural Adjustment of Expatriates: Theory & Research Findings on American and Japanese Expatriates. *Cross Cultural Management*, 15(2), 176–193.
11. Confederação Brasileira de Futebol. (2016). Transferências internacionais: números de 2015. Retrieved May 17, 2018, from <https://www.cbf.com.br/a-cbf/informes/index/transferencias-internacionais-numeros-de-2015>
12. Dowling, P. J., Festing, M., & Engle, A. D. (2008). *International human resource management: Managing people in a multinational context* (5th ed.). Cengage Learning.
13. Downes, M., Varner, I., & Hemmasi, M. (2010). Individual profiles as predictors of expatriate effectiveness. *Competitiveness Review*, 20(3), 235–247. <https://doi.org/10.1108/10595421011047424>
14. Earley, C., & Ang, S. (2003). *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures*. Stanford: Stanford Business Books.
15. Faggiani, F. T. (2017). *O processo de aculturação e a adultez emergente em atletas de Futebol*. (Doctoral thesis). Pontífica Universidade Católica do Rio Grande do Sul, Porto Alegre, Brazil.

16. Faggiani, F. T., Strey, A., Fuginiti, D., Lindern, D., Aiquel, P. F., & Sartori, C. (2016). O Fenômeno do Expatriado no Contexto Esportivo. *Psicologia: Ciência e Profissão*, 36(3), 738–747. <https://doi.org/10.1590/1982-3703001832016>
17. Freitas, L. P. R., Costa Neto, J. R., Cardoso, R. M., & Ferreira, M. P. P. (2012). Estudo do fenômeno do regresso de ex-atletas sul-mineiros de futebol do exterior. *Lecturas: Educación Física y Deportes*, 16(164), 1–9. Retrieved from <https://www.efdeportes.com/efd164/regresso-de-sul-mineiros-de-futebol-do-exterior.htm>
18. Garrido, A. A., Olmos, J. C. C., Arjona, N. G., & Pardo, R. (2012). Immigration, school, physical activity and sport. Analysis of sport acculturation in Spain. *Kinesiology*, 44(1), 83–93. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/283112984_Immigration_school_physical_activity_and_sport_analysis_of_sport_acculturation_in_Spain
19. González, J. M. R., & Oliveira, J. A. (2011). Os efeitos da expatriação sobre a identidade: estudo de caso. *Cadernos EBAPE.BR*, 9(4), 1122–1135. <https://doi.org/10.1590/S1679-39512011000400011>
20. Kumar, N., Raduan, C. R., & Subramaniam. (2008). The Effects of Personality and Cultural Intelligence on International Assignment Effectiveness: A Review. *Journal of Social Sciences*, 4(4), 320–328. <https://doi.org/10.3844/jssp.2008.320.328>
21. Lee, L., & Sukoco, B. M. (2010). The effects of cultural intelligence on expatriate performance: moderating effects of international experience. *The International Journal of Human Resource Management*, 21(7), 963–981. <https://doi.org/10.1080/09585191003783397>
22. Lee, L., & Vorst, D. V. (2010). The influences of social capital and social support on expatriates' cultural adjustment: an empirical validation in Taiwan. *International Journal of Management*, 27(3), 628–650.
23. Machado, F. S. (2013). *Gestão de pessoas internacional no contexto esportivo brasileiro: uma análise dos processos de expatriação e repatriação de jogadores em um clube de futebol gaúcho*. (Masters dissertation). Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Porto Alegre. Brazil.
24. Machado, H. V., & Hernandez, C. A. (2004). Alteridade, Expatriação e Trabalho: Implicações para a Gestão Organizacional. *Revista de Administração Contemporânea*, 8(3), 53–73. <https://doi.org/10.1590/S1415-65552004000300004>

25. Marconi, M. A., & Lakatos, E. M. (2017). *Metodologia Científica* (7th ed.). São Paulo: Atlas.
26. Martins, D. (2011). *Gestão e Retenção de Repatriados: Um Estudo empírico em empresas portuguesas*. (Doctoral thesis). Faculdade de Economia do Porto, Porto, Portugal.
27. Pereira, N. A. F., Pimentel, R., & Kato, H. T. (2005). Expatriação e estratégia internacional: o papel da família como fator de equilíbrio na adaptação do expatriado. *Revista de Administração Contemporânea*, 9(4), 53–71. <https://doi.org/10.1590/S1415-65552005000400004>
28. Pontes, V. S., Ribeiro, C. H. V., Garcia, R. M., & Pereira, E. G. B. (2018). Migração no Voleibol brasileiro: a perspectiva de atletas e treinadores de alto rendimento. *Movimento*, 24(1), 187–198. <https://doi.org/10.22456/1982-8918.66495>
29. Rego, A., & Cunha, M. P. (2009). *Manual de Gestão Transcultural de Recursos Humanos*. Lisboa: RH Editora.
30. Rial, C. (2008). Rodar: a circulação dos jogadores de futebol brasileiros no exterior. *Horizontes Antropológicos*, 14(30), 21–65. <https://doi.org/10.1590/S0104-71832008000200002>
31. Richardson, D., Littlewood, M., Nesti, M., & Benstead, L. (2012). An examination of the migratory transition of elite young European soccer players to the english premier league. *Journal of Sport Sciences*, 30(15), 1605–1618. <https://doi.org/10.1080/02640414.2012.733017>
32. Richardson, R., Cowan, C. S., Callaghan, B. L., & Kan, J. M. (2016). Effects of early-life stress on fear memory in the developing rat. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 7, 15–20. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.10.003>
33. Rodrigues, F. X. F. (2010). O fim do passe e as transferências de jogadores Brasileiros em uma época de globalização. *Sociologias*, 12(24), 338–380. <https://doi.org/10.1590/S1517-45222010000200012>
34. Santos, G. G. (2011). *Desenvolvimento de Carreira: Uma análise centrada na relação entre o trabalho e a família*. Lisboa: Editora RH.
35. Sebben, A. (2009). O preparo do atleta de futebol. Retrieved May 17, 2015, from <http://universidadedofutebol.com.br/andrea-sebben-psicologa-parte-1/>
36. Shaffer, M. A., Ferzandi, L. A., Harrison, D. A., Gregersen, H., & Black, J. S. (2006). You can take it with you: individual differences and expatriate effectiveness. *Journal of Applied Psychology*, 91(1), 1–35. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>

37. Sousa, A. F. B. (2014). *A adaptação intercultural da família: um estudo exploratório com expatriados portugueses*. (Masters dissertation). Instituto Politécnico do Porto, Vila do Conde, Portugal.
38. Tertuliano, I. W., Oliveira, V., Pavlović, V., & Machado, A. A. (2018). The need for expatriation and the planning of the process: Organizational looks for sports. *Ekonomski Pogledi*, 20(1), 1–17.
39. Tertuliano, I. W. (2016). *Processo de expatiação de voleibolistas: Conceções Bioecológicas*. (Doctoral thesis). Universidade Estadual Paulista, Rio Claro, Brazil.
40. Tertuliano, I. W. (2018). Expatriados e atletas nômades. In F. Rebutini & A. A. Machado (Eds.), *Vulnerabilidade no Esporte: Volume 2* (1st ed., pp. 57–74). Jundiaí: Paco.
41. Tertuliano, I. W., Machado, A. A., Deustch, S., Montiel, J. M., & Bartholomeu, D. (2018). Motivos e intenções para expatiação de voleibolistas. *Revista de Administração Contemporânea*, 22(4), 531–551. <https://doi.org/10.1590/1982-7849rac2018170032>
42. Tertuliano, I. W., Machado, A. A., Oliveira, V., Montiel, J. M., Bartholomeu, D., & Deutch, S. (2018). Athletic expatriation and volleyball: adaptation to the new club. *Manual Therapy, Posturology & Rehabilitation Journal*, 16(626), 1–8. <https://doi.org/10.17784/mtprehabjournal.2018.16.626>
43. Tertuliano, I. W., Montiel, J. M., Deutsch, S., & Machado, A. A. (2019). Considerações em relação a expatiação e Globalização: Interfaces com aspectos emocionais. *Revista Inteligência Competitiva*, 9(1), 15–30. <https://doi.org/10.24883/ric.v9i1.300>
44. Tertuliano, I. W., Oliveira, V., & Santana, B. A. (2019). Expatriates and international carrer management: corporate and sporting context. *Economic Outlook*, 21(2), 1–17. Retrieved from <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-7951/2019/1450-79511902001W.pdf>
45. Tibbert, S. J., Andersen, M. B., & Morris, T. (2015). What a difference a “Mentally Toughening” year makes: The acculturation of a rookie. *Psychology of Sport and Exercise*, 17, 68–78. <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2014.10.007>
46. Tucker, M. F., Bonial, R., & Lahti, K. (2004). The definition, measurement and prediction of intercultural adjustment and job performance among corporate expatriates. *International Journal of Intercultural Relations*, 28(3–4), 221–251. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2004.06.004>
47. Tylor, E. B. (1920). *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and*

- custom* (6th ed.). London: John Murray.
48. Weedon, G. (2011). "Glocal boys": exploring experiences of acculturation amongst migrant youth footballers in premier league academies. *International Review for the Sociology of Sport*, 47(2), 200–216. <https://doi.org/10.1177/1012690211399221>

Рад је примљен: 05.10.2019.

Рад је прихваћен за штампу: 13.11.2019.

БИХЕВИОРАЛНИ МОДЕЛИ ИРАЦИОНАЛНОГ ОДЛУЧИВАЊА НА ФИНАНСИЈСКОМ ТРЖИШТУ

BEHAVIORAL MODELS OF IRRATIONAL DECISION-MAKING IN THE FINANCIAL MARKET

Александар Доганџић¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској
Митровици, Економски факултет, Србија

Соња Доганџић²

Академија струковних студија Јужна Србија,
Одсек за пословне студије Блаце, Србија

Сажетак: Процес одлучивања у оквиру финансијског менаџмента захтева непрекидно проучавање и анализу. Класична теорија заснива процес одлучивања на хипотези о „ефикасности тржишта“ на рационалном одлучивању уз очекиване ефекте који се законом вероватноће могу да процене. Рационалност у процесу одлучивања се увек класификује као очекивано понашање. Међутим, у пракси, људско понашање није увек рационално и зато је и предмет континуираног истраживања. Оно подразумева упознавање са људским понашањем, шта они раде, зашто нешто раде и какве су последице њиховог рада. У том смислу у вези са финансијским менаџментом и процесом доношења одлука издваја се посебна дисциплина, бихевиоралне финансије, која се бави проучавањем овог процеса, ирационалностима у одлучивању или проучавањем неадекватног коришћења свих релевантних података који би могли да утичу на рационално одлучивање.

Кључне речи: бихевиоралне финансије, финансијско одлучивање, финансијско тржиште

Abstract: The decision-making process within financial management requires continuous study and analysis. Classical theory is based on the decision-making process on the hypothesis of market efficiency on rational decision-making that brings effects that can be estimated by the law of probability. Rationality in the decision-making process is always classified as expected behavior. However, in practice, human behavior is not always rational and that is why it is the subject of continuous research. It means getting acquainted with human behavior, what they do, why they do something and what are the consequences of their work. In that sense, in relation to financial management and the decision-making process, a special discipline stands out, behavioral finance, which deals with the study of this process, irrationality in decision-making or the study of inadequate use of all relevant data that could affect rational decision-making.

Key words: behavioral finance, financial decision making, financial market

¹ aleksandar.dogandzic@pr.ac.rs

² sonja.dogandzic@vpskp.edu.rs

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Финансијски менаџмент односно агенти који се на финансијском тржишту срећу као актери трговине са финансијском активом, заинтересованих субјеката, нужно доносе одлуке које су везане за њихову купопродају. Класична теорија се заснива на врховној тежњи сваког инвеститора да оствари максимум користи из одређивања и предвиђања цене финансијске aktive. Наведени ставови проистекли су из радова економисте Fama (Капор, 2014, стр. 74) и његове хипотезе о ефикасности финансијских тржишта.

Сада је јасно да се „класична“ или „стандардна“ финансијска теорија заснива на претпоставци да се цене финансијске active формирају на тржишту на основу деловања самих актера односно инвеститора. Њихово одлучивање са базира на нормирању односно коришћењу математичких и статистичких модела на основу којих је могуће проценити алтернативне могућности очекиваних приноса и одабрати ону алтернативу која законом вероватноће даје најбоље резултате. У оквиру стандардне теорије прама томе нема ни говора о било каквом утицају људског понашања пре свега емоција али и других психолошких фактора на доношење одлука од стране финансијског менаџмента.

Већина аутора се слаже да је „класична“ финансијска теорија везана за теорију портфеља и теорију ефикасног тржишта. Modern Portfolio theory- МТР, Модерна портфолио теорија настаје кроз радове Harry Markovitz која подразумева да се на основу приноса портфеља, стандардне девијације и повезаности са осталим хартијама од вредности у портфељу, може да створи оптималан портфељ за било коју групу обвезница или акција. Оптималан портфељ је онај који доноси максималне приносе уз очекиване минималне ризике. Други основ за појаву и функционисање „финансијске теорије“ коју дефинишемо као класичну или стандардну је „хипотеза о ефикасним тржиштима“ Efficient Market Hypothesis ЕМН коју износе Racciardi и Simon (Racciardi & Simon, 2000, стр.2), који сматрају да се цена акција и обвезница формира на бази информација о њима и да њихова дневна цена истовремено представља и њихову праву вредност. Према свему наведеном требало би да се на основу добијених информација и теоријом ЕМН формира дневна цена одређених хартија од вредности а да се инвестирање у њих спроводи на основу МТР што подразумева ону алтернативу која обезбеђује максималну корист. (Капор, 2014, стр.75)

И поред чињенице да хипотеза ефикасних тржишта као и теорија портфеља могу да објасне већину одлука које се доносе у вези са одлукама инвеститора, постоји одређени број одлука које нису вођене њима и где је рационалност у одлучивању из неких разлога изостала. Управо тај број одлука треба да буде предмет интересовања истраживача како би се створила адекватна слика о факторима који могу да утичу на процес одлучивања односно онај део који се не може подвести под „стандардно“. Истраживања која се спроводе указују да број ситуација у којима се детектују аномалије ипак није тако незнатан и да је свакако потребно анализирати аномалије које се јављају на тржишту али и аномалије у одлучивању од стране лица које доносе пре свега инвестиционе одлуке како би се овај процес могао у потпуности разумети и како би се последице оваквог одлучивања на неки начин могле да идентификују.

Све се чешће могу чути критике традиционалних теорија и хипотеза јер је реалност „често“ значајно комплекснија и нешто другачија, па рационалност на коме се базирају не може да објасни у потпуности процес одлучивања. „Реакције инвеститора не могу се увек предвидети и не постају увек резултат рационалних размишљања. Процес доношења одлука такође укључује когнитивне пристрасности и афективне стране попут емоција“ (Nuzula, et. al., 2019, стр.51)

2. ПОЈАВА БИХЕВИОРАЛНИХ ФИНАНСИЈА

На основу исказане потребе за проучавањем психолошког понашања доносиоца одлука пре свега инвестиционих које се односе на одређивање цене активе али и свих осталих финансијских одлука временом се развија посебна дисциплина која се бави понашањем људи у оквиру наведених активности а која се данас препознаје као бихевиоралне финансије. Ову потребу су пре свега уочили крајем двадесетог века Riccardo и Simon (Ricciardi & Simon, 2000, стр. 7) а све на основу научног правца бихевиоризма.³

³ Бихевиоризам је грана психологије. Значење појма бихевиоризам потиче од енглеске речи *behavior* (понашање) које се дефинише као „свака акција појединца укључујући и оне подложне посматрању, мерљиве психолошке промене, когнитивне (свесне) слике, фантазије и емоције“. Грану су усавршили Иван Павлов, Џон Б. Вотсон и други. Класичан бихевиоризам у обзир узима само доказе који се могу мерити као реакција на стимулусе .

„Сprovedена истраживања су показала да људи приликом доношења одлука у условима несигурности и ризика доживљавају ефекте различитих илузија, емоција, лажне перцепције информација и других „ирационалних“ фактора“ (Guzavivius, 2014, стр. 518).

Park и Sohan (2013) уочавају да лица која се дефинишу као особе које доносе инвестиционе одлуке немају увек и у потпуности рационално понашање па самим тим не доносе ни рационалне одлуке. За овакве последице узрок се обично тражи у когнитивним радњама и емоцијама чије дејство треба испитати.

Временом бихевиоралне финансије заузимају све значајније место и улогу јер је сасвим јасно да постоји поприлично велики број финансијских одлука које нису у потпуности у складу са традиционалним финансијама. У том моменту почиње примена бихевиоралних финансија које треба да дају одговоре како пре свега ирационално понашање, когнитивне радње, емоције и сл. могу утицати на процес доношења финансијских одлука.

Неокласична теорија примењује Capital Asset Pricing Model, помоћу које се објашњава директна веза између цене капитала и ризика које за собом носи инвестирање у одређене хартије од вредности. Примењује се и сложенији модел који поред једног параметра за израчунавање системског ризика (бета коефицијента) сада укључује више њих и која се објашњава Arbitrage based option pricing theory (АРТ модел). Не сме се никако заборавити ЕМН теорија о ефикасним тржиштима. Истраживања су доказала да ове теорије нису довољне да објасне све ситуације на тржишту и понашање финансијског менаџмента у појединим ситуацијама. Одговор је пронађен у увођењу бихевиоралних финансија које трагају за психолошким и социолошким факторима који утичу на инвестициони процес односно одлуке које су везане за њега. Наравно отпор бихевиоралним финансијама долази од присталица неокласичне теорије, посебно оних који су присталице теорије о ефикасним тржиштима и става да се све финансијске одлуке доносе у складу са њом. Теорија о ефикасним тржиштима и начину формирања цена хартија од вредности представља свакако основ модерне финансијске теорије, а њен оснивач и родоначелник Фама сматра да тако треба и да остане. Чак и ако се поједине ситуације у доношењу финансијских одлука руководе аномалијама које теорија ефикасних тржишта не може да објасни, то не значи да се ова теорија треба напустити и да се треба у потпуности окренути бихевиоралним финансијама. Његови ставови се везују за признавање аномалија и њихове појаве али да су то краткотрајни и

спорадични догађаји који не могу да уруше теорију ефикасности тржишта.

Фама и његови следбеници сматрају да су бихевиоралне финансије пре скуп сабраних аномалија које су се десиле у неком временском оквиру током доношења финансијских одлука пре свега инвестиционих, него што се таква појава треба издвојити као посебна научна дисциплина.

Поједини аутори наглашавају став по коме је ирационалност у одлучивању превише истакнута као основа на којој се формира нова научна дисциплина у виду бихевиоралних финансија. Овакве ставове први је изнео Singh (2010), сматрајући такође да у процесу инвестирања појединци често опонашају инвеститоре сматрајући да они поседују значајне информације на бази којих доносе своје инвестиционе одлуке. У оваквим ситуацијама одлуке се често косе са рационалним понашањем и теоријом максимума користи. Управо то наводи истраживаче који се баве бихевиоралним финансијама да се оне могу проучавати као појава али не као систем финансирања који би инвеститори једино користили.

Према томе бихевиоралних финансија не би било да се није пре свега развио бихевиоризам који подразумева проучавање понашања човека у оквиру његове природне средине путем експерименталних метода као и путем посматрања. Нама већ познате бихевиоралне науке су психологија, социологија, антропологија и остале сличне науке. У новије време у оквиру њих убрајају се и бихевиоралне финансије. Афирмација бихевиоралних финансија почиње са радовима Ивана Павлова добитника Нобелове награде за медицину 1904. године, затим John Watson-а и посебно Skinner-а за кога већина аутора сматра да је ставовима исказаним у свом делу „Наука и људско понашање“ дао највећи допринос развоју бихевиоризма.

3. ИРАЦИОНАЛНО ОДЛУЧИВАЊЕ НА ФИНАНСИЈСКОМ ТРЖИШТУ

У процесу финансијског одлучивања често долази и до одступања која изазивају аномалије у рационалном пре свега инвестиционом одлучивању. „Инвеститори се не понашају као да су рационални, већ напротив, показују много пристрасности које у специфичним контекстима воде до лоших одлука о инвестирању“ (Тота, 2015, стр. 201).

Ове појаве изучавају се у оквиру бихевиоралних финансија које пре свега анализирају структуру и обим информација на бази

којих се доноси нека одлука као и проучавања карактеристика учесника односно лица која доносе одлуке. Бихевиоралне финансије доказују да квантитет и квалитет информација као и карактеристике доносиоца одлука утичу на саму одлуку исто онолико колико то чине и тржишни фактори. „Значајан је број емпиријских доказа који показују да су „трговци буком“ (noise traders) активни учесници на тржишту и да њихово учешће узрокује тржишне аномалије. За разлику од неокласичних финансија, бихевиоралне финансије омогућавају неефикасност тржишта на основу тога што су учесници на тржишту изложени уобичајеним људским грешкама које проистичу из хеуристике и пристрасности“ (Ramiah, & Moosa, 2015, стр. 89).

Позитивни резултати процеса финансијског одлучивања у великој мери зависе од информисаности о појави у вези са којом се доноси адекватна одлука. „Будући да су тржишта у настајању релативно млада и често доминирају индивидуални инвеститори, доводи до тога да обично трпе недостатак високо квалитетних финансијских информација и коришћење услуга професионалних финансијских аналитичара, разумно је претпоставити да на перформансе ових тржишта могу утицати инвеститорова осећања“ (Brzeszczynski, et.al., 2015, стр. 425).

Класична теорија о управљању финансијама подразумева да се одлуке у вези са финансијским тржиштима доносе на бази оптималних информација што омогућава појаву „ефикасног тржишта“. Бихевиоралне финансије такође сматрају да су информације веома важне за квалитетно одлучивање али да актери процеса доношења одлука не исказују увек рационалност у одлучивању, те се често због тога јављају различите аномалије. Смањена или ограничена рационалност у процес доношења одлука често се везује за недостатак информација или неспособност да се информације обраде и искористе. Потребно је у процесу одлучивања користити искључиво информације које су релевантне за доношење одлуке, мада пракса показује да често то није случај те су аномалије, у овом процесу и из ових разлога неизбежне. „Историја многих аномалија на финансијским тржиштима показала је да временом нестају. То је подигло сумњу да ће тржиштима можда требати времена да препознају такве аномалије - које у великој мери мотивишу бихевиоралне финансије - и да након тога реагују.“ (Menkhoff, & Nikiforow, 2009, стр. 318).

Након свега изнетог јасно је да током финансијског одлучивања настају и одступања од рационалног финансијског

одлучивања. Овде ће бити презентоване само неке форме ирационалног одлучивања са којима се обично можемо сresti.

Изражено самопоуздање подразумева да појединци доносиоци одлука често прецењују своје способности. „Теоријски модели предвиђају да ће самопоуздани инвеститори, који или прецењују прецизност информација које поседују, или зато што мисле да имају изнад просечне инвестиционе вештине, трговати више од рационалних инвеститора“ (Abreu, & Mendes, 2012, стр. 870). Ова појава најчешће доводи до тога да инвеститори не спроводе диверзификацију у довољној односно потребној мери. На тај начин инвестирају у хартије од вредности „познатих“ фирми било на локалном или глобалном нивоу. Оно што је доминантно присутно јесте и чињеница да превелико самопоуздање може да доведе до предимензионираног активног инвестирања у односу на пасивно финансирање. Наведене опције обично за собом носе и већи ризик него што је прихватљиво. Промашаји су неизбежни а самим тим и негативни финансијски резултати. „Кумулирање успешних тржишних инвестиција чини инвеститоре све више самопоузданим, што их последично упућује на увећани број тржишних инвестиција“ (Abreu, & Mendes, 2012, стр. 870). Истраживања показују да је превелико самопоуздање присутније код мушког пола. Инвеститори женског пола не прихватају инвестирање и трансакције са већим ризиком, мање тргују те имају мањи број промашаја, имају мање трошкове трансакција што у значајној мери утиче на повољније резултате.

„Претерано самопоуздање и недостатак самопоуздања повезани су с изборима улагања који не повећавају вредност. Инвеститори са изражено високим нивоом самопоуздања, бирају непримерено високе нивое улагања, а исто тако, инвеститори са изражено ниским нивоом самопоуздања бирају неприкладно ниске нивое инвестиција.....само умерено самопоуздани инвеститори имају тенденцију да бирају тачне нивое улагања“ (Pikulina, et al., 2017, стр. 175). „Концепт претераног самопоуздања произлази из великог броја когнитивних психолошких експеримената и анкета у којима испитаници (инвеститори) прецењују своје способности и прецењују прецизност информација које су им дате. Инвеститори су лоши у процени вероватноће догађаја за које мисле да би се сигурно догодили. Укратко, инвеститори мисле да имају боље информације него што заправо јесу.“ (Trejos, et al, 2019, стр. 61).

Претерани оптимизам може да се посматра самостално или повезано са превеликим или претераним самопоуздањем. Често лица која доносе одлуке испољавају претерани оптимизам сматрајући да

су шансе за позитивне резултате њихових инвестиционих активности апсолутно извесне. Међутим, реалност је често другачија па се испоставило да је превелика доза нереалног оптимизма довела до финансијских промашаја у процесу инвестирања са резултатима који су негативни. У свом раду Bouteska цитира Delonga који наводи „Ако ниво оптимизма расте или постане претеран, то може одвојити инвеститора од фундаменталног размишљања, што резултира пристрасном перцепцијом будућег учинка компаније. То може довести до тога да инвеститори прецењују своју вероватноћу успеха и потцењују ризичност њихових одлука“ (Bouteska, 2019, стр. 24).

Ментално рачуноводство (mental accounting) представља вид посебног рачуноводства које спроводи појединац и који своје финансијске одлуке дели на две групе. Тако постоји инвестициони „рачун“ који се користи за куповину хартија од вредности које са собом носе одређену дозу ризика с једне стране и формирање безризичних „рачуна“ који се користе за штедњу, чија средства би се користила за пензију или школовање чланова породице. Јасно је да су одлуке за коришћење ових рачуна дијаметрално супротне. Логично би било да постоји један рачун на коме се јавља извесни портфолио улагања средстава и да се средства улажу како би доносила одређени принос. Код менталног рачуноводства то није случај. И поред јасних чињеница издвајају се рачуни за штедњу, пензију, образовање и ако средства која се налазе на њима обично не доносе никакве или незнатне приносе које доносе као депозити по виђењу или орочени.

Урамљивање или уоквиривање подразумева формирање извесног оквира или рама на основу ког се посматра стварност и доносе одлуке у вези са њом. Оквир или рам увек представља комбинацију ставова који се презентују доносиоцу одлука који их прихвата и на основу ових оквира доноси финансијску одлуку. У зависности како се презентује и прихвата дефинисани оквир зависиће и квалитет и садржај одлука коју доноси инвеститор. Уколико се ризик путем оквира-рама презентује као минимални постаје прихватљив у односу на приносе који се кроз оквир могу презентовати у виду глорификације.

Усидрење је појава у оквиру које појединац формира став који се веома тешко може изменити. Установљено је бројним експериментима да ставови који су „усидрени“ готово да не могу да се промене чак и у ситуацијама када постоје необориви докази да се став треба променити из објективних разлога. Чак и када аргументи победе и када се „усидрени“ ставови мењају новоформирани ставови увек вуку ка почетном нултом ставу.

Репрезентативност припада аномалији која утиче на ирационалност у одлучивању из разлога што се доношење одлуке спроводи на бази података и информација које су добијене из узорка. Узорак често бива нерепрезентативан, јер је састављен од малог броја субјеката слабих карактеристика. Међутим лица која доносе одлуке не чекају формирање узорка којим би се дефинисала репрезентативност. Такве одлуке обично доносе резултате који нису на очекиваном позитивном нивоу.

Диспозициони ефекат подразумева занемаривање односно ситуацију у којој се не жели да примети губитак који се појавио на пример куповином неке хартије од вредности чија цена је пала за 20%. Инвеститор не жели да примети тај губитак и чека да се цена врати на стари ниво како би почео да размишља о продаји и реализацији добитка.

Кајање односно његово избегавање је аномалија која се јавља код инвеститора који доносе одлуку да купе рецимо акције неке познате и велике фирме. Уколико цена њихових акција падне инвеститор избегава кајање јер ето десило се то и ако се ради о познатом и јаком предузећу односно њиховим акцијама. Кајање би било далеко веће уколико инвеститор купи акције неког мање познатог предузећа за које је веровао да ће због неке иновације убрзо бити успешно те да ће се његове акције добро котирати.

Касно увиђање је аномалија која се често може приметити код појединих инвеститора. Након одређеног догађаја доносиоци одлука истичу да су донели погрешну одлуку да су им неке информације указивале какву одлуку треба да донесу али да је она касно уочена.

Аверзија према губитку је аномалија која указује да инвеститори често исказују значајнију жељу да не остваре губитак него да остваре добитак. Самим тим одлуке које доносе увек су пре свега усмерене ка томе да се избегне потенцијални губитак што би изазвало веће задовољство него ситуација у којој би инвеститор остварио добитак. Одлука која проистиче из овакве жеље свакако би се сврстала међу ирационалне.

Истраживања која је спровео Singh (2010, стр. 7) указују да људи различито прихватају ризик те самим тим и формирају другачији однос према њему. Тако већина људи ће наспрам добитку који треба да оствари прихватити одређени ниво ризика али ће тај ниво ризика који прихватају исте особе бити већи уколико је циљ њихове одлуке да не остваре губитак.

Претерана реакција, јавља се у тренуцима када инвеститори претерано реагују на најновије информације о кретању цена појединих хартија од вредности и донесу одлуку о инвестирању

искључиво на бази њих. Тада се обично занемаре информације из дужег временског периода које могу да укажу на трендове у вези са ценом хартије са којом се тргује. Претерана реакција на бази тренутних информација може да доведе до позитивних ефеката у виду добитка који најчешће врло брзо опада јер је раст углавном краткотрајан јер је засниван на инвестирању на бази претераних реакција а не на закону вероватноће.

„Понашање крда“ је ситуација која се веома често јавља с обзиром да је човек друштвено биће те да у сваком друштву постоје они који воде то друштво. Тако се на бази информација које поседују, инвеститори групишу и опонашају вођу. Значи њихово понашање се подређује понашању групе и често се у литератури приказује као „понашање крда“. Неретко се инвестирање у оквиру неке групе спроводи на бази ставова групе а не на бази информација које инвеститор поседује и његових ставова о рационалном одлучивању. Према томе, понашање крда је у томе да инвеститори имитирају једни друге и да занемарују своје информације (Redhead 2008). „Понашање крда“ на берзама посматрамо као тенденцију инвеститора да игнорише своју процену и опонаша одлуке других људи. Ова тенденција има важне последице за финансијска тржишта јер одводи тржишне цене имовине од њихове основне вредности.“ (Filip, et. al., 2015, стр. 354). Понашање људи по принципу крда објашњава се жељом појединца да се социјализују да буду чланови групе, па из овог разлога јавља се понашање појединца које се приклања групи. „Инвеститори ће опонашати инвестиционе стратегије других инвеститора, било зато што немају информације или верују да други учесници на тржишту поседују тачније и поузданије изворе информација“ (Vo, & Phan, 2019, стр. 321). Такође сваки појединачни инвеститор обично сматра да група има мање шанси да погреши приликом доношења инвестиционе одлуке. Отуда и потреба и оправдање појединаца да прате и доносе одлуке које су у складу са оним које се доносе у групи. Доношење одлука на овај начин често нема додирних тачака са рационалношћу. Имитирање инвеститора из групе оправдава се обиљем информација које група има или недостатком информација о предмету трговања од стране индивидуалних инвеститора па се следи група што представља намерно имитирање понашања групе. „Литература о финансијској економији сугерише да учесници на тржишту имају тенденцију да потискују сопствене информације и покушају да имитирају друге („понашање крда“) на тржишту, чиме се ограђују од својих приватних информација. Ова тенденција се приписује аверзији према ризику карактеристичној за економске субјекте који се више

ослањају на пречице и хеуристику како би избегли ризик губитка времена потребног за укључивање приватних информација“ (Chauhan, et al., 2019, стр. 26).

Често се спомиње и чињеница да понашање групе, прихваћено од менаџера фондова, штити их од последица у виду губитка посла у случају погрешних инвестиционих одлука. Уколико менаџер донесе одлуку о инвестирању имитирајући понашање крда, штете у виду губитка посла ће изостати. Уколико инвестиционе одлуке доноси самостално и дође до губитка на одабраном портфолију, извесно је да ће доћи до смене таквог менаџера.

Теорија „Црног лабуда“ покушава да објасни одређене појаве и њихове последице. То су појаве које долазе изненада, последице оваквих догађаја обично су екстремно позитивне или негативне и на крају ових догађаја људи покушавају да у прошлости нађу назнаке које би указивале на његову појаву.

Ова аномалија добила је назив по црном лабуду јер је он веома редак. Раније се сматрало да они и не постоје али је са проналаском Аустралије и проучавањем њене флоре и фауне откривено њихово постојање. С обзиром да су поједини догађаји у економији и финансијама веома ретки њихова појава се назива „Црним лабудом“ који је такође веома редак. Појам Црног лабуда први пут се среће у раду Талеба у књизи „Fool by randomness“ као потреба да се дефинишу и објасне догађаји који су веома ретки. Скорији примери за овакве догађаје су криза 2008. год. , рушење Кула близнакиња 2011., појава и коришћење паметних мобилних телефона , интернет и сл. Предвиђање оваквих појава статистичким методама је немогуће као што је немогуће предвидети последице ових појава јер се као такве никада пре нису појављивале. Оно што извесно јесте чињеница да оваквих догађаја има све више и да њихов утицај на понашање и живот људи постаје све значајнији.

4. ЗАКЉУЧАК

Сведоци смо да у свету глобалних кретања уочавамо све значајнији напредак технике, технологије, комуникација, економије и сл. што указује на општи и друштвени напредак. Оваква дешавања су толико турбулентна да их је веома тешко пратити што код појединаца и привредних субјеката изазива осећај изложености одређеном степену несигурности и случајности.

Класична финансијска теорија је у својој највећој мери заснивана на Хипотези о ефикасности тржишта и Модерној теорији портфеља које у својој основи увек захтевају изразиту рационалност.

Доносиоци одлука пре свега користе нормативну методу која на бази прихваћених норми дефинише алтернативе од којих се бира она која доноси највише користи, што је свакако у домену рационалног и логичног одлучивања. Међутим, на тржишту се неретко јављају аномалије које изазивају доношење одлука које су ирационалне и ван домена логике. У оваквим условима деловања било је потребно укључити и бихевиоралне финансије које могу да дају одговоре на питања везана за понашање људи и услова који доводе до доношења ирационалних одлука. Наведено указује да је данас, с обзиром на све израженију комплексност, неопходно проучавање већине економско-финансијских појава мултидисциплинарним приступом.

Бихевиоралне финансије према томе не негирају постојање и примену традиционалних или класичних финансија, већ покушавају да пронађу одговоре на питања на која оне не могу да дају. Бихевиоралне финансије апострофирају значај ирационалности у понашању људи на финансијском тржишту уз покушај да се оно објасни како би се у неким будућим ситуацијама то сазнање користило у процесу доношења одлука на адекватан начин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abreu, M., & Mendes, V. (2012). Information, overconfidence and trading: Do the sources of information matter. *Journal of economic psychology*, 33(4), 868-881.
2. Bouteska, A. (2019). The effect of investor sentiment on market reactions to financial earnings restatements: Lessons from the United States. *The journal of finance*, 24, 100241.
3. Brzezczynski, J., Gajdka, J., & Kutun, A. (2015). Investor response to public news, sentiment and institutional trading in emerging markets: A review. *International review of economics and finance*, 40, 425-456.
4. Chauhan, Y., Ahmad, N., Aggarwal, V., & Chandrad, A. (2019). Herd Behavior and Asset Pricing in the Indian Stock Market. *IIMB Management Review*. In Press. Available online 17 October 2019. <https://doi.org/10.1016/j.iimb.2019.10.008>
5. Fellner-Rohling, G., & Krugel, S. (2014). Judgmental overconfidence and trading activity. *Journal of economic behavior and organization*, 107, 827-842.
6. Filip, A.-M., Pece, A.M., & Pochea, M. M. (2015). An Empirical Investigation of Herding Behavior in CEE Stock Markets under the Global Financial Crisis. *Procedia Economics and Finance*, 25, 354-361.

7. Guzavivius, A. V. (2014). Behavioural finance: corporate social responsibility approach, *Procedia-Social and behavioral sciences*, 156, 518-523.
8. Menkhoff, L., & Nikiforow, M. (2009). Professionals' endorsement of behavioral finance: Does it impact their perception of markets and themselves?. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 71(2), 318-329.
9. Nuzula, N. F., Sisbintari, I., Suhadak, S., & Handayani, S. R. (2019). The use of technical analysis, source of information and emotion and its influence on investment decisions, *Journal of behavioral and experimental finance*, 22, 51-56.
10. Park, H. & Sohan, W. (2013). Behavioral Finance : A Survey of the Literature and Recent Development, *Seoul Journal of Business*, 9(1), 3-42.
11. Pikulina, E., Renneboog, I., Tobler, P. (2017). Overconfidence and investment: An experimental approach. *Journal of corporate finance*, 43, 175-192.
12. Ramiah, V. X. (2015). Neoclassical finance, behavioral finance and noise traders: A review and assessment of the literature. *International review of financial analysis*, 41, 89-100.
13. Redhead, K. (2008). A behavioural model of the dot. com bubble and crash. Economics, Finance and Accounting: Applied Research, Working Paper Series, Coventry University, 1-39.
14. Ricciardi, V., & Simon, H. K. (2000). What is behavioral finance? *Business, Education and Technology Journal*, 2(2), 1-9.
15. Singh, R. (2010). Behavioural finance studies: emergence and developments. *Journal of Contemporary Management Research*, 4(2), 1-9
16. Taleb, N. (2004). Few and Far Between: Black Swans and the Impossibility of Prediction, *Change This*, 33(4), 1-16.
17. Tavor, T. (2019). The theoretical attitude and actual behavior of an individual towards risk. *Journal of behavioral and experimental finance*, 23, 1-11.
18. Toma, M. (2015). Behavioral biases of the investment decisions of Romanian Investors on the Bucharest stock exchange. *Procedia economics and finance*, 32, 200-207.
19. Trejos, C., van Deemen, A., Rodríguez, Y. E., & Gómez, J. M (2019). Overconfidence and disposition effect in the stock market: a micro world based setting. *Journal of behavioral and experimental finance*, 21, 61-69.

20. Vo, X. V., & Phan, D. B. A. (2019). Herd behavior and idiosyncratic volatility in a frontier market. *Pacific-Basin finance journal*, 53, 321-330.
21. Капор. П. (2014). Бихевиоралне финансије, *Мегатренд ревија*, 11(2), 73-94.

Рад је примљен: 01.05.2020.

Рад је прихваћен за штампу: 05.06.2020.

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ РАДА INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

(Сав текст на српском језику мора бити унет на ћириличном писму. И за текст на српском и за текст на енглеском важи да треба бити унет у фонту Times New Roman.

Page Setup – Margins: Top и Bottom 4,5cm, Left и Right 4,2cm, Paper A4)

(Entire text in English must be typed in Times New Roman.

Page Setup – Margins: Top and Bottom 4,5cm, Left and Right 4,2cm, Paper A4)

НАСЛОВ РАДА(Велика слова, **Bold, Font 14,** **Alignment: Centred, максимално 3 реда)**

**TITLE IN ENGLISH (Capital Letters, Bold, Font 10, Alignment Centred,
Maximum 3 rows)**

(If text is in English – Title in English should be typed in
Capital Letters, Bold, Font 14, and Alignment: Centred, max.
three rows; *no text in Serbian needed*)

Име аутора¹ (не уносити титуле), (Bold, Font 12, Centred)
Институција на којој је аутор запослен, град (држава) (Font 12)
(Име коаутора (не уносити титуле), (Bold, Font 12, Centred)
Институција на којој је аутор запослен, град (држава) (Font 12)

**Author Name² (no titles such Ph.D., Professor or similar, please),
(Bold, Font 12, Centred)**

Institution, City, Country (Font 12)

**(Co-author Name (no titles such Ph.D., Professor or similar, please),
(Bold, Font 12, Centred)**

Institution, City, Country (Font 12))

Сажетак: Не би требало да има више од дванаест редова (*italic, font 10*).
У сажетку навести по реченицу објашњења сваког поглавља, предмет
истраживања, циљ истраживања, хипотезе од којих се пошло у истраживању,
коришћене методе. Обавезан је и превод сажетка на енглески језик.

Кључне речи: Кључне речи одвојене зарезом (не мање од три нити више од пет)
(*italic, font 10*)

Abstract: Abstract should not be longer than twelve rows (*italic, font Times New Roman
10 pts*). In abstract should be one sentence of following elements: explanation of each
chapter, subject of research, aim of research, hypothesis, methods/models used in
research. No text in Serbian is needed if text are in English, French or Russian.

Keywords: Keywords (not less than three nor more than five), each separated by comma
(*italic, font 10*)

¹ e-mail адреса

² e-mail address

1. НАСЛОВИ

(Велика слова, **Bold, Font 12, Centered**, испред и иза наслова оставити по један празан ред)

1. HEADLINES

(**Capital Letters, Bold, Font 12, Centered**, before and after the title one blank row)

Дужина рукописа не би требала да буде обима већег од 15 страна. Текст не би требао да има размак између пасуса. Користити **Font Times New Roman 12pt, Alignment: Justified, First line 1,27cm, Line spacing: Single**).³

Manuscript should not exceed 15 pages. No blank rows between paragraphs. Use **Font Times New Roman 12pt, Alignment: Justified, First line 1.27cm, Line spacing: Single**).⁴

Табеле и графикони треба **изнад (Bold, Font 12, Centred)** да буду обележени бројем и насловом, а извор треба навести **испод** табеле односно графикана (font 10, centred).

Tables and Graphs should be titled **above (Bold, Font 12, Centred)**, should be numbered; source should be stated under the Table/Graph (font 10, centred).

У закључку навести резултате истраживања.

In the conclusion results of the research should be stated.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ

IN-TEXT CITATION

1. Извори са једним аутором

Source with one author

(Milenković, 2009, p.49)

2. Извори са два аутора

Source with two authors

(Bojičić & Petković, 2017, p 19.)

3. Извори са више од два аутора

Source with more than two authors

(Bojičić et al., 2013, p. 687)

³ фусноте (Font 10, без уравниања)

⁴ Footnotes (Font 10, no alignment).

НАВОЂЕЊЕ ЛИТЕРАТУРЕ
(Велика слова, **Bold, Font 12, Centred**)
(Наведени су примери цитирања у наставку)

LITERATURE IN A REFERENCE LIST

(**Capital letters, Bold, Font 12, Centred**)
(Examples are given below)

1. Књиге
Book

Brealey, R., & Myers, S. (2003). Principles of Corporate Finance (7th ed.). New York: McGraw-Hill Irwin.

2. Поглавље у књизи
Book Chapters

Joksimović, D., Knežević, G., Pavlović, V., Ljubić, M., & Surovy, V. (2017): *Some aspects of the application of Benford's law in the analysis of the data set anomalies* (pp. 85 – 120). Book chapter in: Knowledge Discovery in Cyberspace: Statistical Analysis and Predictive Modeling. New York: Nova Science Publishers.

3. Чланци у часопису
Journal article

Babenko, I., Boguth, O., & Tserlukevich, Y. (2016). Idiosyncratic cash flows and systematic risk. *The Journal of Finance*, 71(1), 425-456.

4. Рад објављен у зборнику радова
Conference paper

Pavlović, V., Knežević, G., & Surovy, V., *The accounting regulation: Comparative analysis of some aspects of Serbian, Slovakian and Czech accounting regime*, International scientific assembly UKSP-IS 2015 „Improving the Competitiveness of Serbian Economy as a framework and incentive of Investment in Serbia“, University of Pristina, temporary cited in Kosovska Mitrovica, Faculty of Economics, November 5-6, 2015 (pp. 267-275)

5. Законска регулатива
Legal regulations

Company Law (“Official Gazette of the Republic of Serbia“, No. 36/11, 99/11, 5/2015)

6. Професионална регулатива
Professional Regulation

BIS (2006). *Core Principles for Effective Banking Supervision*. Basel: Basel Committee on Banking Supervision.

7. Интернет странице
Websites

Belgrade Stock Exchange: www.belex.rs (Пристапљено (**accessed on**) 10.12.216)

РЕЦЕНЗИОНИ ОДБОР – REFEREE COMMITTEE
Домашни рецензиони одбор часописа „Економски погледи“
National Referee Committee of the Magazine “Economic Outlook”

проф. др Слободан Аћимовић, Економски факултет Универзитета у Београду; **проф. др Предраг Бјелић**, Економски факултет Универзитета у Београду; **др Јасмина Богићевић**, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу; **проф. др Јелена Божовић**, Универзитет у Приштини, Економски факултет, Косовска Митровица; **проф. др Саша Бошњак**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Петар Веселиновић**, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу; **др Александра Вујко**, научни сарадник, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад; **проф. др Владимир Вучковић**, Факултет за међународну економију Мегатренд универзитета, Београд; **др Дејан Брцанов**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **др Звездан Ђурић**, Београдска пословна школа, Београд; **проф. др Дејан Ерић**, Београдска банкарска академија; **проф. др Вера Зеленовић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду и Регионална привредна комора Нови Сад; **проф. др Дејан Јакшић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Душан Јоксимовић**, Криминалистичко-полицијска академија, Београд; **проф. др Горанка Кнежевић**, Пословни факултет Универзитета Сингидунум, Београд; **проф. др Снежана Кнежевић**, Факултет организационих наука Универзитета у Београду; **проф. др Александар Костић**, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет, Косовска Митровица; **проф. др Јелена Кочовић**, Економски факултет Универзитета у Београду; **проф. др Мирко Кулић**, Павни факултет за привреду и правосуђе, Привредна академија, Нови Сад; **др Исидора Љумовић**, виши научни сарадник, Институт економских наука Београд; **др Слободан Марић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Јово Медојевић**, Природно-математички факултет у Косовској Митровици Универзитета у Приштини; **др Кристина Мијић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Снежана Милићевић**, Факултет за хотелијерство и туризам, Универзитет у Крагујевцу; **проф. др Гордана Миловановић**, Економски факултет

Универзитета у Крагујевцу; **проф. др Оља Мунитлак Ивановић**, ПМФ Универзитета у Новом Саду; **др Горан Николић**, Институт за европске студије, Београд; **проф. др Благоје Новићевић**, Економски факултет Универзитета у Нишу; **проф. др Раде Поповић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Гордана Радосављевић**, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу; **др Владимир Ристановић**, научни сарадник, Институт за европске студије, Београд; **проф. др Лидија Ромић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Мирко Савић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Мартон Сакал**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Отилија Седлак**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **др Агнеш Славић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Наташа Станојевић**, научни сарадник Институт за међународну политику и привреду, Београд; **проф. др Симо Стевановић**, Пољопривредни факултет Универзитета у Београду; **др Сандра Стојадиновић Јовановић**, Економски факултет Универзитета у Београду; **проф. др Томислав Сударевић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **др Леонас Толваиншис**, Факултет за европске правно-политичке студије, Нови Сад; **проф. др Славица Томић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Ана Трбовић**, ФЕФА, Београд; **проф. др Нада Тривић**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Пере Тумбас**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Сања Филиповић**, Институт за друштвене студије и Универзитет Сингидунум, Београд; **проф. др Јанко Цвијановић**, научни саветник, Економски институт, Београд; **проф. др Миленко Целетовић**, Телеком Србија д.о.о.; **проф. др Ласло Шереш**, Економски факултет у Суботици Универзитета у Новом Саду; **проф. др Радмила Мицић**, Универзитет у Приштини, Економски факултет, Косовска Митровица; **проф. др Александар Костић**, Универзитет у Приштини, Економски факултет, Косовска Митровица; **др Крсто Јакшић**, доцент,

Универзитет у Приштини, Економски факултет, Косовска Митровица; **др Бојана Вуковић**, доцент, Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици; **др Славица Стевановић**, научни сарадник,

Институт економских наука, Београд; **проф. др Раденко Марић**, Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици; **проф. др Мирјана Тодоровић**, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет.

**Међународни рецензиони одбор часописа „Економски погледи“
International Referee Committee of the Magazine “Economic Outlook”**

prof. Michel Albouey, Grenoble Graduate School of Business; Grenoble Alpes University France; **Elena Sergeevna Akopova, Ph.D.**, Rostov State University of Economics, Russia; **Cristina Barna, Ph.D.**, University of Bucharest & Vice-President of Pro Global Science Association, Romania; **др Драгана Башић**, Економски факултет Универзитета у Бањалуци, Република Српска, БиХ; **Ieva Brence, Ph.D.**, University College of Economics and Culture, Riga, Latvia; **prof. dr. sc. Marijan Cingula**, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; **Mohamad Naim Chaker, Ph.D.**, College of Business Administration, Ajman University of Science and Technology, United Arab Emirates (UAE); **prof. James Dunn**, Pennsylvania State University, USA; **prof. Ekaterina Entina, Ph.D.**, National Research University, Higher School of Economics, Moscow, Russia; **prof. Manuela Epure**, Spiru Haret University, Bucharest, Romania; **Jeff French, Ph.D.**, Visiting Professor at Brunel University & Brighton University and a Fellow at Kings College University of London, U.K.; **др. сц. Теа Гоља**, Одјел за економију и туризам „др. Мијо Мирковић” Свеучилишта Јурја Добриле у Пули, Хрватска; **Amitabh Gupta, Ph.D.**, University of Delhi, India; **Wim Heijman, Ph.D.**, Wageningen University, the Netherlands; **проф. др Ратимир Јовићевић**, Montenegro Business School Универзитета „Медитеран“ у Подгорици, Црна Гора; **проф. др. сц. Љубо Јурчић**, Економски факултет Свеучилишта у Загребу, Хрватска; **проф. др. сц. Зденко Клепић**, Економски факултет Свеучилишта у Мостару, БиХ; **проф. др. Милован Крњајић**, School of Mathematics, Statistics & Applied Mathematics, National University of Ireland, Galway, Ireland; **др. сци. Сенада Куртановић**, ванредни професор Економског факултета Универзитета у Бихаћу, БиХ; **др. сци. Сафет Куртовић**, ванредни професор Економског факултета у

Мостару Универзитета „Демал Биједић“, БиХ; **Harold Lopez, A., Ph.D.**, Economia y Negocios, Universidad de Chile, Santiago, Chile; **др Саша Муминовић**, виши научни сарадник, Љубљана, Словенија; **проф. д-р Вера Наумовска**, Економски факултет Универзитета Св.Кирил и Методиј, Скопље, Македонија; **проф. д-р Лидија Пулевска Ивановска**, Економски факултет Универзитета Св.Кирил и Методиј, Скопље, Македонија; **Camelia Oprean, Ph.D.**, Faculty of Economics, University Lucian Blaga of Sibiu, Romania; **Viktoriya Ostravskaya, Ph.D.**, North-Caucasian Federal University, Stavropol, Russia; **др Дарко Пантелић**, Jönköping University, Sweden; **проф. др Миленко Поповић**, Montenegro Business School Универзитета „Медитеран“ у Подгорици, Црна Гора; **проф. Кирил Постолов**, Економски факултет Универзитета „Св.Кирил и Методиј“ у Скопљу, Македонија; **prof. Victoria Ivanovna Tinyakova**, Voronezh State University, Faculty of Economic, Russia; **д-р Благица Ризоска Тулов**, Euro College, University Studies, Куманово, Македонија; **Miloš Tumpach, PhD**, Full professor, University of Economic in Bratislava, Faculty of Economic Informatics, Slovakia; **Victoria N. Ryapukhina, Ph.D.** (econom), Assistant Professor, Belgorod University of Economy and Technological Sciences, Russia; **Irina A. Somina, Ph.D.** (econom), Belgorod University of Economy and Technological Sciences, Russia; **Luz Stenberg, Ph.D.**, Australian Institute of Higher Education, Sydney, Australia; **Suzanne Suggs, Ph.D.**, Institute of Public Communication, University of Lugano, Switzerland; **Vladimir Surovy, Ph.D.**, University of Economics in Bratislava, Faculty of Economic Informatics, Slovakia; **Prof. Ing. Viola Šebestíková, CSc.**, VŠB-TU Ostrava, Czech Republic; **Ivan Wallan Tertulianho, Ph.D.**, Adventist University Center of São Paulo (Unasp) - São Paulo – Brazil; **др Јелена**

Тривић, Економски факултет Универзитета у Бањалуци, Република Српска, БиХ; **Prof. dr Spasoje Tuševljak**, University of East Sarajevo, Faculty of business economics, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina

prof. Vesna Vašiček, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; **Ekatarina Volkova, Ph.D.**, Luxembourg.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

33

ЕКОНОМСКИ погледи : часопис за питања
економске теорије и праксе = Economic outlook :
magazine for economic theory and practice matters / главни
и одговорни уредник Владан Павловић. - Год. 1, бр. 1
(јан./март 1999)- . - Косовска Митровица : Економски
факултет, Научно-истраживачки центар, 1999-
(Краљево : Кварк). - 24 cm

Два пута годишње. - Текст на више светских језика. -
Друго издање на другом медијуму: Економски погледи
(Online) = ISSN 2334-7570
ISSN 1450-7951 = Економски погледи
COBISS.SR-ID 65640962